

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

**ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ:
КРИЗОВІ ТЕНДЕНЦІЇ
ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ
(2007 р. – вересень 2008 р.)**

Київ – 2009

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного інституту стратегічних досліджень
(протокол № 8 від 10 грудня 2008 р.)*

*За повного або часткового відтворення матеріалів
даної публікації посилання на видання обов'язкове*

Рецензенти:

Гарань О. В. – доктор історичних наук, професор кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», науковий директор Школи політичної аналітики.

Розумний М. М. – доктор політичних наук, радник Національного інституту проблем міжнародної безпеки.

Л 50 Політична ситуація в Україні: кризові тенденції та шляхи їх подолання: (2007 р. – вересень 2008 р.): [зб. аналіт. мат-ів] / За ред. В. М. Яблонського. – К.: НІСД, 2009. – 108 с.

ISBN 966–554–155–2

Видання присвячене аналізу причин та наслідків кризових явищ у політичній системі України у 2007–2008 рр., пошуку шляхів їх подолання та попередження в майбутньому. Розглянуто різні сценарії конституційного реформування після позачергових парламентських виборів та прогнози щодо можливості ухвалення змін до Конституції до президентських виборів. Проаналізовано проблеми формування громадянської та національної ідентичності українців як основи консолідації політичної нації навколо цінностей демократії та суверенітету України. Особливу увагу приділено аналізу політичних технологій, застосованих у ЗМІ політичними силами під час позачергових виборів та в процесі формування парламентської коаліції, їх вплив на перебіг політичного процесу. Розглядаються причини різкого зниження довіри громадян до суспільних інститутів і можливі наслідки цього для розвитку політичної культури українців. Запропоновано критичний аналіз існуючої моделі комунікації між владою і суспільством.

Видання розраховане на політиків, дослідників, які працюють у сфері політичної науки та державного управління, буде корисним для організаторів виборчих кампаній, усіх, хто цікавиться українською політикою.

ПЕРЕДМОВА

Пропоноване видання підготовлене співробітниками оперативного–аналітичного відділу Національного інституту стратегічних досліджень у співпраці з науковцями Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

У своїй роботі авторський колектив виходив з того, що проголошений курс України на європейську інтеграцію передбачає, зокрема, трансформацію держави і громадянського суспільства на основі таких цінностей європейської цивілізації як демократія, права людини, легітимність, ефективність, доступність, прозорість та підзвітність влади. Події Помаранчевої революції 2004 р., а саме: зростання громадянської активності українців, демократичне проведення останнього туру голосування на президентських виборах, кардинальна ротація політичних еліт відкрили перспективи таких змін.

У процесі змін чільне місце належить вдосконаленню конституційного ладу. Сучасні ініціативи щодо реформування Основного закону України пропонуються різними політичними силами і викликають широкий резонанс у суспільстві. Перманентні політичні кризи, які відбуваються в країні упродовж останніх років, значною мірою є наслідком здійсненої у грудні 2004 року конституційної реформи. Можна дискутувати, чи були ці проблеми заздалегідь закладені ініціаторами конституційних змін, чи виникли у результаті політичного компромісу під тиском «революційної доцільності», однак нині це все є несуттєвим.

Нова конституційна структура політичної системи, запроваджена у січні–березні 2006 року, не сприяє розвитку держави, є предметом критики політичних еліт, суспільства та міжнародного співтовариства. Двозначність трактувань конституційних новацій, неузгодженість законодавства спричинили виснажливу боротьбу за владні повноваження між різними гілками влади, політичними опонентами та політичними союзниками, що згодом переросла в тривалу політичну кризу. З огляду на це, детальний аналіз кризових процесів в українському політикумі, пошук ефективніших механізмів функціонування політичної системи набуває особливої актуальності.

Високий рівень конфліктності та слабкість інституційних стимулів до співробітництва вітчизняного політикуму перешкоджали здійсненню конституційного реформування як одного з ключових напрямів розв'язання тривалого конфлікту між гілками влади. Автори даної роботи пропонують свій аналіз можливих шляхів (сценаріїв) реформування Конституції, оцінку політичних ризиків та запобігання їм на різних етапах цього процесу.

Відсутність порозуміння серед політичних еліт не тільки ослаблює до них довіру, але й підсилює протистояння в суспільстві. Частина політикуму зацікавлена в підтримці такого протистояння, оскільки воно вирішує певні партійні завдання, відмобілізуючи власний електорат. Штучно привнесений поділ України по Дніпру (чи за якимись іншими ознаками) спричинює також, окрім політичної та економічної кризи, кризу ідентичності. Даний поділ ускладнює процес подальшого формування громадянської й національної ідентичності українців. Така недоформованість також перетворилася на інструмент політичної боротьби і стала потенційним дестабілізуючим фактором, який суттєво ускладнює як реалізацію вже поставлених національних завдань, так і формування нових.

Продовження конституційної реформи має стати одним з механізмів формування спільної громадянської й національної ідентичності українців. Цей процес може дати ґрунтовну відповідь на запитання щодо сутності української нації та можливостей всебічного забезпечення прав громадян України. Держава має подбати про зниження ризиків надмірної політизації українського суспільства, чітко визначити цінності й державні пріоритети, які не можуть переглядатися на догоду політичній доцільності.

Боротьба політичних еліт з питань державного устрою та формування ідентичності відбувається насамперед в інформаційному полі. У протистоянні використовуються загальнонаціональні та місцеві ЗМІ, для яких характерна висока залученість до процесу боротьби за владу. Аналіз медійної складової політичних криз стверджує, що інформаційна боротьба точиться з використанням широкого арсеналу маніпулятивних технологій, які часто далекі від з усталених норм моралі та законності.

Подібна політична практика призводить, з одного боку, до девальвації пропагованих партійних та ідеологічних цінностей, з

іншого – до зниження рівня довіри громадян до більшості політичних діячів та інститутів. Європейці також не дуже довіряють політикам та владним інституціям. Однак суттєва різниця між українцями та громадянами країн ЄС спостерігається не в загальних тенденціях, а в абсолютних показниках. Показники довіри в Європейському Союзі є значно вищими. Така відмінність пояснюється передусім більшою мірою відповідальності європейських владних інституцій, їх залежності від громадянського суспільства та взаємодії з ним.

Ефективна комунікація влади і громадян є важливою складовою вирішення різноманітних суспільних проблем, у тому числі пошуку ефективних шляхів виходу з кризи, яка охопила державу. Для цього необхідно створити нову модель комунікації влади і соціуму відповідно до потреб і цілей учасників цього процесу, що вимагає як вищих стандартів компетенції політиків, так і додаткових зусиль багатьох інституцій громадянського суспільства. Лише у разі системного, цілісного підходу до побудови ефективної конституційної моделі взаємодії між гілками влади, цивілізованих правил комунікації між суспільством і владою, визначення стратегій конструювання національної ідентичності та довіри до державних інституцій можливе досягнення цілей, поставлених громадянами після президентських виборів 2004 р.

В. Яблонський

Поновлення конституційного процесу після позачергових парламентських виборів 2007 року: основні сценарії

Однією з визначальних ознак сучасної політичної ситуації в Україні є високий рівень конфліктності між політичними силами та слабкість інституційних стимулів до співробітництва між гілками влади. Позачергові вибори до Верховної Ради України у 2007 році попередили переростання конфлікту між політичними силами у гостру суспільно-політичну кризу, проте не усунули системних причин протистояння між інститутами влади. Щоб відновити баланс повноважень між гілками влади, зміцнити конституційний лад та усунути конфліктогенні чинники, потрібно продовжити конституційну реформу.

Демократичний характер позачергових виборів, формування парламентської коаліції та опозиції за їхніми результатами, зважаючи на позицію Глави держави щодо більшості політичних сил з питань вдосконалення Конституції створили передумови для розробки нових конституційних проєктів. Водночас гостра конкуренція між політичними силами та лідерами, породжена політичною практикою, відсутність взаємної довіри між ними, поляризована громадська думка заважають реалізації конституційної реформи. Нижче пропонується аналіз можливих шляхів (сценаріїв) реформування Конституції, оцінка політичних ризиків на різних етапах цього процесу та можливостей їх нейтралізації.

§ 1. Методологічна основа сценарування продовження конституційної реформи в Україні

Швидкоплинна та мінлива природа політичних процесів, особливо у плюралістичній політичній системі, якою є українська політична система, потребує застосування аналітичних методів, що забезпечать осіб, відповідальних за ухвалення стратегічних рішень, розумінням поточних тенденцій, можливостей і ризиків, які впливають як на стан політичної системи в цілому, так і на зміну окремих її параметрів. Таким методом є *побудова сценаріїв*, до переваг якого західні дослідники (Г. Мей) відносять наступне.

➤ **Створення концептуальних рамок для ухвалення політичних рішень.** Сценарування дає можливість розглянути різні варіанти майбутнього і, відповідно, покращити розуміння суті проблем, які вирішуються.

➤ **Визначення ризиків і можливостей.** Врахування широкого спектру варіантів розвитку подій дає можливість підготуватися до можливих нових проблем у майбутньому.

➤ **Виокремлення різних підходів до вирішення проблем.** На відміну від звичайного прогнозування, сценарування дозволяє уникнути вироблення односторонніх рішень, що в своїй основі спираються виключно на звичайні прогностичні тенденції та екстраполяції існуючих тенденцій.

➤ **Вироблення критеріїв оцінки альтернативних політичних рішень.** Сценарування можна використати для з'ясування ефективності низки альтернативних політичних рішень у певних заданих умовах майбутнього.

➤ **Сприяння пошуку нових альтернатив.** Визначення можливих варіантів розвитку подій та переоцінка поточних тенденцій як таких, що можуть змінитися, дають політикам змогу ухвалювати нестандартні рішення¹.

Під час аналізу тенденцій розвитку політичних процесів в Україні, зокрема доцільним є застосування «американського методу» або «дослідницького» сценарування, який був успішно використаний у 1970–1990 рр. нафтовою компанією «Шелл» та RAND Corporation. Саме такий підхід виділяє набір можливих «картин майбутнього», незалежно від їхньої привабливості для досягнення певних політичних цілей, тоді як «французький» або ж «нормативний» підхід передбачає моделювання певного образу сучасного стану, виходячи з відповідних ustalених норм та зосереджуючи увагу на бажаному стані речей у майбутньому². На користь «дослідницького» сценарування свідчить і відсутність у політичних відносинах в Україні тривалих ustalених норм, правил, виходячи з яких можна будувати бажані сценарії розвитку подій.

¹ May G. The Argument for More Future-Oriented Planning. – Futures. – 1982. – 14 (4). – 313–318 pp.

² Godet M. Integration of Scenarios and Strategic Management: Using Relevant, Consistent, and Likely Scenarios. – Futures. – 1990. – Vol. 22. – No. 7. – 730–739 pp.

Один з теоретиків «дослідницького» сценарування П. Шварц виділяє такі етапи підготовчої та аналітичної роботи:

- визначення об'єкту (сфери) побудови сценаріїв;
- окреслення головних суб'єктів (сил), які впливають на стан об'єкту, та умов (середовища), які формують зв'язки суб'єктів з об'єктом та зв'язки між самими суб'єктами;
- оцінка та ранжування впливовості суб'єктів, зміни впливовості з плином часу, оцінка ризиків і можливостей для кожного з суб'єктів у процесі впливу на об'єкт та відповідно реконструкція стратегій дій суб'єктів з плином часу;
- побудова сценаріїв на основі здобутої інформації та сконструйованих стратегій;
- оцінка наслідків кожного з побудованих сценаріїв;
- відбір індикаторів наближення того чи іншого сценарію у реальності;
- розробка рекомендацій щодо впливу на негативні та позитивні зміни, які вміщують у собі найбільш реалістичні сценарії³.

Отже, на підготовчому етапі даної роботи, було виділено конституційний процес як складну систему взаємодії політичних гравців (суб'єктів) зі встановлення правил організації та діяльності державних органів влади. При цьому до суб'єктів (політичних гравців) було віднесено як політичні парламентські сили, так і окремі інститути влади та громадянського суспільства (Президент, Конституційний Суд, засоби масової інформації, фінансово–промислові групи), які за певних умов можуть впливати на перебіг конституційного процесу або зацікавлені у зміні існуючого конституційного ладу.

Зроблено припущення, що основою стратегії головних політичних гравців є бажання максимізувати власний обсяг влади таким чином, щоб або встановити контроль над діями інших гравців, або досягти стану, коли жоден з конкурентів не матиме достатньо влади, аби нав'язувати власну волю. Наступним кроком було збирання інформації про наміри і дії основних політичних гравців з моменту останньої зміни конституційного ладу, досвід їхньої взаємодії, який певною

³ Schwartz P. The Art of the Long View: Planning for the Future in an Uncertain World. – New York: Doubleday, 1996. – 264–265 pp.

мірою обмежив дії в майбутньому чи змушував дотримуватися тих чи інших цілей.

На основі трьох підготовчих етапів було реконструйовано позиціонування основних політичних гравців у процесі конституційного реформування та можливі кроки щодо реалізації особливих стратегій зі зміни поточної ситуації у бажаному для кожного з них напрямі. Виходячи з поточних конституційних обмежень, розглянуто шість базових сценаріїв розвитку ситуації та запропоновано низку рекомендацій для впливу на перебіг подій у рамках найбільш імовірних сценаріїв.

Зважаючи на статутні цілі НІСД, рекомендації розроблено насамперед для Президента України та Секретаріату Президента України.

Сценарування охоплює час від підбиття підсумків позачергових парламентських виборів до Верховної Ради України (грудень 2007 р.) як період перерозподілу державної влади між основними політичними гравцями та до завершення II сесії Верховної Ради України (липень 2008 р.).

§ 2. Позиціонування основних політичних гравців у конституційному процесі

Президент України

Починаючи з 2005 року, Президент України є основним ініціатором внесення змін до Конституції. Відповідну позицію Глави держави сформовано під впливом негативних наслідків та зростання конфліктів між законодавчою і виконавчою гілками влади, Президентом і Кабінетом Міністрів у результаті ухвалення Закону «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. Вже в Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» В. Ющенко визначив необхідність проведення системної конституційної реформи: «Зміни до Конституції, які набрали чинності і ще мають вступити в дію, – це лише часткова реформа системи влади. До того ж лише на центральному її рівні. Тому вони, на мій погляд, не можуть називатися повноцінною політичною чи конституційною реформою, якої сьогодні реально потребує наше суспільство... цілі політичної реформи мають бути набагато глибшими. Вони не зводяться лише до перерозподілу повноважень у трикутнику «президент – парламент – уряд». Нівелювання масштабу політичної

реформи лише до цього перерозподілу загрожує перманентними парламентсько–урядовими кризами, свідками яких ми вже є»⁴.

Віктор Ющенко особливо наголошував, що реформування Конституції має відбуватися виключно в рамках законності та легітимності, на основі компромісу між основними політичними силами. Таку позицію Президент України обстоював як у діалозі з політичними союзниками, так і з опонентами.

Зокрема, на вимогу Глави держави, проведення конституційної реформи було включено до Універсалу національної єдності, який мав стати основою компромісу між Президентом і новою коаліцією, та програмою дій першого коаліційного уряду: «Спираючись на встановлену чинною Конституцією України організацію державної влади, продовження удосконалення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні, створення збалансованої системи «стримувань і противаг» між Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України, відновлення дієздатності Конституційного Суду України»⁵.

Порушення Універсалу національної єдності «антикризовою коаліцією» Партії регіонів, Комуністичної та Соціалістичної партій зруйнувало довіру між гілками влади та заблокувало процес конституційної реформи. Понад те, прагнення коаліційного уряду В. Януковича розширити свої повноваження шляхом залучення до коаліції позафракційних депутатів з метою створення конституційної більшості, ухвалення законів та рішень з порушенням норм Конституції, блокування роботи Конституційного Суду поставило під загрозу легітимність та стабільність конституційного ладу в Україні. Лише після усунення цих ситуативних наслідків антиконституційної діяльності коаліції після проведення позачергових парламентських виборів з'явилася нова можливість для відновлення діалогу між політичними силами щодо змісту і процедури конституційної реформи.

⁴ Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» // Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». – К.: НІСД, 2006. – С. 8.

⁵ Універсал національної єдності // Офіційне Інтернет–представництво Президента України Віктора Ющенка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/done_img/files/universal0308.html

Незважаючи на те, що позачергові вибори кардинально змінили ситуацію на користь Президента України, позиція Віктора Ющенка залишилася незмінною. «Коли ми говоримо про акценти тих змін, які хотілося б обговорити разом з нацією і парламентом щодо внесення змін до Конституції», – заявив він перед лідерами політичних партій, – «ми говоримо про те, що питання номер один – це відновлення балансу влади, формування тих паритетів, які б не дозволили найменших відтінків формування узурпації влади між трьома інститутами – Президентом, Верховною Радою і Кабінетом Міністрів»⁶.

Однак негативний попередній досвід, політична практика, а саме нездатність політичних сил конструктивно співпрацювати у Верховній Раді та високі ризики нового протистояння в парламенті під час обговорення важливих політичних питань, змушує Президента розглядати альтернативні парламентському сценарії конституційного реформування.

Зокрема, у зверненні до Українського народу з нагоди Дня Незалежності 24 серпня 2007 р., Президент України взяв на себе політичну відповідальність за скликання Національної конституційної ради для розробки Проекту нової редакції Конституції України та винесення його на Всенародний референдум. Варто зазначити, що ініціатива Глави держави спирається на конституційне право Українського народу визначати і змінювати конституційний лад. Це право було підтверджене рішенням Конституційного Суду, де сформульовано відповідну правову позицію: «На думку Конституційного Суду України, положення частини третьої статті 5 Конституції України треба розуміти так, що народ як носій суверенітету і єдине джерело влади може реалізувати своє право визначати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України на Всеукраїнському референдумі... Із нормативно–правового змісту положень частин другої, третьої статті 5 Основного Закону України, за якими народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні та народів належить право визначати і змінювати конституційний лад в Україні, випливає, що народ має право приймати нову Конституцію України»⁷.

⁶ Вступне слово Президента на зустрічі з лідерами політичних сил // Прес–служба Президента України Віктора Ющенка. – 8 жовтня 2007 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/data/11_19650.html

⁷ Рішення Конституційного Суду України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 5 жовтня 2005 року № 6–рп/2005.

Також, зрозуміло, що успішна реалізація ініціативи Президента України з розгортання конституційного процесу дає можливість Главі держави утвердити здобуте у 2007 р. політичне лідерство, консолідувати навколо себе політичні сили, створити переконливі переваги для перемоги на наступних президентських виборах.

Позиціонування політичних партій та блоків у конституційному процесі.

Основні парламентські політичні сили (Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко, Блок «Наша Україна – Народна Самооборона», Комуністична партія України, Блок Володимира Литвина) формують свою позицію щодо президентських конституційних ініціатив відповідно до своєї зацікавленості в посиленні/послабленні позицій Президента України та зміцненні позицій уряду, парламенту та політичних партій.

Після завершення позачергових парламентських виборів і структуризації парламенту на коаліцію та опозицію основні політичні сили перебувають під впливом ряду факторів, які можуть спонукати їх до блокування президентських конституційних ініціатив.

Такими факторами є:

- відсутність на початок 2008 року в середовищі політичної еліти не лише консенсусу, а й навіть загального бачення напряму вдосконалення Конституції, зокрема, форми державного правління, розподілу повноважень між гілками влади, територіальної організації влади та місцевого самоврядування тощо;
- загроза проведення позачергових парламентських виборів у 2008–2009 рр.;
- наближення чергових президентських виборів і, як наслідок, загострення конкуренції між політичними силами;
- привабливість сценарію, за яким переможець президентських виборів отримує важелі для дострокового припинення повноважень Верховної Ради з метою проведення нових виборів та формування лояльної парламентської коаліції;
- низький рівень довіри громадян до інституцій державної влади та підтримки їхніх ініціатив, зокрема щодо проведення конституційної реформи.

Зважаючи на зазначені фактори, можна прогнозувати, що Проект нової Конституції (чи змін до Конституції), який посилюватиме позиції Президента чи відкрито затверджуватиме президентську республіку, практично не має шансів бути ухваленим у парламенті.

При цьому прагнення лідерів найбільших парламентських фракцій, Партії регіонів та БЮТ підтримати такий варіант Конституції з розрахунку на перемогу на президентських виборах ймовірно зустрінє протидію з боку лояльних до них фінансово–промислових груп, які не бажатимуть прийняти всі ризики можливої поразки. Про це відкрито говорили як політики – активні учасники конституційного процесу (М. Сирота), так і представники ФПГ (І. Коломойський, С. Тигіпко)⁸.

Існує низка факторів, які певною мірою стимулюють парламентські сили до участі в процесі конституційної реформи. Розглянемо деякі з цих факторів.

- Всі парламентські фракції декларують (зокрема на програмовому рівні) необхідність вирішення проблем дисбалансу повноважень між гілками влади та суперечностей у тексті Конституції, які спричинюють загострення суспільно–політичних протиріч, часті політичні кризи.

- У суспільстві зростає невдоволення фактами порушення Конституції органами державної влади. За даними соціологічних опитувань, 41 % громадян вважають, що порушення Конституції загрожує цілісності та суверенітету країни⁹.

Отже, конституційна ініціатива, спрямована на підвищення ефективності влади шляхом удосконалення процедур взаємодії Глави держави з гілками влади та створення механізмів відповідальності депутатів, матиме кращі шанси на підтримку політичними силами, ніж ініціатива з розширення повноважень Президента України.

⁸ *Михаїл Сирота*: Олигархам типа Ахметова ближче парламентская республика // Интернет–газета «СЕЙЧАС», 26.06.2008: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://times.liga.net/articles/gso13554.html>; *Ігор Коломойський*: «Якщо президентом стане Тимошенко, я себе бачу в еміграції...» // Українська правда, 28.03.2008: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/3/28/73839.htm>; *Сергій Тигіпко*: «Після чуток, що мене викинули з вікна під час Майдану, я дзвонив мамі та заспокоював її» // Українська правда, 5.05.2008: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravda.com.ua/news/2008/5/5/75384.htm>

⁹ Опитування Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка «Політична ситуація та соціально–політичні настрої населення України: червень 2007 р.», проведене 16–23 червня 2007 року в усіх областях України, АР Крим та місті Києві. Всього опитано 1981 респондент віком від 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,31 – 2,18 відсотка.

§ 3. Сценарії конституційного реформування

Найбільшу увагу політичних сил привертають наступні сценарії продовження конституційної реформи.

- Внесення змін до Основного Закону Верховною Радою.
- Ухвалення нового Основного Закону Верховною Радою.
- Ухвалення нового Основного Закону на Всенародному референдумі (згідно рішення Конституційного Суду від 5 жовтня 2005 р. № 6–рп/2005).
- Скасування Конституційним Судом України положень Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р.
- Ухвалення кількох варіантів змін Верховною Радою з подальшим затвердженням одного з них на Всеукраїнському референдумі.
- Зміна фактичного конституційного ладу шляхом ухвалення спеціальних конституційних законів.

У науковому та експертному середовищах обговорюються й інші шляхи прийняття Конституції, наприклад, конституційна асамблея. Однак такий варіант перебуває поза конституційно–правовим полем і може розглядатися як спроба узурпації права народу визначати та змінювати конституційний лад.

Оцінка шансів на успіх кожного із сценаріїв реформування Конституції потребує чіткої відповіді на фундаментальне питання щодо мети реформи:

- повернення до президентсько–парламентської республіки;
- вдосконалення існуючої форми «розділеного правління» з чітким розмежуванням повноважень у трикутнику «президент – парламент – уряд».

Вибір між цими альтернативами вирішальним чином впливатиме на а) вибір засобів, за допомогою яких політичні сили здобуватимуть підтримку своїх конституційних ініціатив у суспільстві та у середовищі політичних еліт; б) сценарію конституційного реформування.

Сценарій «Рішення Конституційного Суду України»

Імовірність: висока

Такий сценарій є особливо привабливим для політичних сил та лідерів, які прагнуть повернути конституційну систему, спрямовану

на формування ситуації «переможець президентських виборів отримує все». Оскільки такий варіант ухвалення Конституції практично не має шансів на підтримку шляхом результативного парламентського голосування, він є найбільш прийнятним для прихильників «простих» і радикальних рішень.

Імовірність такого сценарію є високою, зважаючи на виявлені раніше наміри політичних сил та рішення, ухвалені Конституційним Судом 26 червня 2008 року¹⁰.

По–перше, у квітні–травні 2007 року політичні сили, які входили до складу «антикризової коаліції» (Партія регіонів, КПУ і СПУ) намагалися незаконно вплинути на діяльність Конституційного Суду з метою ухвалення ним рішень на основі політичної доцільності. Про це 10 квітня 2007 р. офіційно заявили 5 суддів КСУ¹¹. Протягом першої половини 2008 року Партія регіонів та КПУ продовжували використовувати у своїй політичній діяльності тактику блокування роботи офіційних органів влади, зокрема парламенту. Тому відкидати повторення такого сценарію не варто.

По–друге, Конституційний Суд ухвалив рішення про визнання неконституційним положення Закону України «Про Конституційний Суд України», згідно з яким юрисдикція Конституційного Суду України не поширюється на вирішення питання щодо конституційності чинних законів про внесення змін до Конституції України. Спостерігачі та аналітики таке рішення сприйняли як суперечливе і таке, що в подальшому може бути теоретично використане для скасування змін до Конституції, ухвалених 8 грудня 2004 року¹².

Разом з тим, розглянутий сценарій має низку фундаментальних вад. По–перше, таке рішення матиме вкрай низький рівень легітимності. По суті, в розглянутому випадку політики штовхатимуть Конституційний Суд на узурпацію влади народу, оскільки Суд визначив народ єдиним

¹⁰ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 3 розділу IV Закону України «Про Конституційний Суд України» (в редакції Закону України від 4 серпня 2006 року № 79–V) (справа про повноваження Конституційного Суду України) від 26 червня 2008 року № 13–рп/2008: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=14309>

¹¹ 5 суддів КС заявили про політичний тиск // Українська служба Бі–Бі–Сі, 10.04.2007: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/domestic/story/2007/04/070410_ukraine_court_it.shtml

¹² Рахманін С. Гімн невідспіваному покійнику // Дзеркало тижня. – 2008. – 28 червня – 4 липня 2008. – № 24 (703): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/63417/>

суб'єктом, спроможним визначати і змінювати конституційним лад. По-друге, виникає цілий ряд питань щодо порядку взаємодії органів влади в разі «повернення» до Конституції 1996 р. Гіпотетичне рішення Конституційного Суду може спричинити новий виток суспільно-політичної напруженості та протистояння.

Важливо також і те, що «кулуарний» варіант конституційного реформування суперечить публічно заявленій позиції Президента України. Тому як гарант Конституції Президент України матиме досить підстав, щоб у рамках своїх повноважень щодо формування Конституційного Суду запобігти такому розвитку подій.

Сценарій «Прийняття Конституції Верховною Радою України»

Ймовірність: середня

Прийняття конституційних рішень парламентом, з урахуванням складної процедури (розгляд і голосування по проекту на двох сесіях поспіль, здійснення експертизи проекту Конституційним Судом), є тривалим процесом. А наближення наступних президентських виборів дає підстави прогнозувати зменшення шансів на успіх у 2009 р. Тому реалізація Президентом України конституційної ініціативи шляхом ухвалення Основного Закону (чи змін до нього) Верховною Радою спричинює ряд політичних проблем.

Результативне голосування з конституційних питань потребуватиме досягнення низки компромісів між коаліцією і опозицією. Внаслідок пошуку компромісів (з огляду на відсутність у Президента України права вето щодо законів про внесення змін до Конституції) виникає загроза втрати часу і отримання «на виході» розбалансованого тексту Конституції з новими колізіями, подібними до тих, які були закладені до Основного закону у грудні 2004 р.

Для частини теперішньої більшості привабливим може виявитися сценарій «вибіркової» підтримки ініціативи Президента України. Зазначене має ризик розмивання Президентської ініціативи, загострення конфліктів у демократичній коаліції.

Зокрема, БЮТ і частина НУНС можуть порушити питання про скасування депутатської недоторканності та запровадження імперативного мандату як «першочергових кроків конституційної реформи». Навіть за важливості таких змін, вони відволікатимуть

увагу суспільства від ключових питань та зменшуватимуть підтримку самої ідеї системного реформування конституційного ладу. Яскравим прикладом «дублювання» дій Президента стала ідея БЮТ про проведення референдуму з окремих питань зміни Конституції та ініціатива антикризової коаліції щодо «позбавлення» депутатської недоторканності (у вересні 2007 р.).

Не можна відкидати можливість спільної розробки парламентськими фракціями (частиною владної коаліції та опозиції) антипрезидентського варіанту проекту Конституції¹³. Такий розвиток подій привабливий для його учасників можливістю отримання конституційної більшості під час голосування у Верховній Раді.

Недоліком розглянутого сценарію може виявитися, насамперед, брак взаємної довіри між гіпотетичними учасниками такого ситуативного конституційного союзу. Для ситуації, що склалася в державі, такий сценарій загрожуватиме черговим витком напруженості у стосунках між Президентом і парламентом, новою політичною кризою, результатом чого стануть або позачергові вибори, або спроби узурпації влади, як це спостерігалось протягом березня–травня 2007 р.

Опозиція, з великою ймовірністю, скористається ініціативою Президента для внесення власного проекту змін до Конституції й спрямування суспільної дискусії у напрямі, вигідному їй у передвиборній боротьбі.

Крім того, як свідчить досвід конституційного процесу 2000–2004 рр., навіть розпорошена опозиція консолідується з метою недопущення реформування Основного закону за сценарієм влади. До альтернативних конституційних проектів залучатимуться популістські положення (друга державна мова, обов'язкові державні соціальні гарантії, заперечення вступу до НАТО тощо) з метою налаштування громадської думки проти конституційних ініціатив Президента.

Ризики, породжені зазначеними проблемами, можна мінімізувати, але вони залишаються і їх варто враховувати під час прийняття рішення.

¹³ Президент наполягає на політичній відповідальності за дестабілізацію конституційного процесу – М. Ставнійчук // Офіційне Інтернет-представництво Президента України, 26.08.2008: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/11075.html>

Сценарій «Конституційний референдум»

Імовірність: середня

Інша можливість реалізації ініціативи Президента України – прийняття Нової редакції Основного Закону на Всеукраїнському референдумі. Для цього існують чіткі правові підстави. Конституційний Суд України у своєму рішенні від 27 березня 2000 р. № 3–рп/2000 дійшов висновку, що частина друга статті 72 Конституції України встановлює первинну і принципово важливу правову основу для проведення Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою і такий референдум може бути проведений відповідно до чинного законодавства¹⁴.

Зазначений сценарій має переваги з точки зору часових параметрів реалізації й цілісності публічної позиції Президента в апеляції до суспільної думки. Головний його ризик – можливість негативного результату референдуму. Причому негативність у цьому разі – не просто відсутність більшості голосів, а ще й непереконливість результату через низьку явку в певних регіонах. Це може призвести до невизнання результату опозиційними політичними силами та міжнародним співтовариством.

Зокрема вже на етапі формування і початку роботи НКР постала проблема її легітимності, яка безпосередньо залежить від того, чи є в її складі представники тих політичних партій, за які віддали свій голос більшість виборців України. А саме – НУНС, Блоку Юлії Тимошенко і Партії регіонів (разом ці сили складають 79,23 % виборців). Останні дві партії після двох місяців роботи взяли курс на бойкотування та зрив роботи НКР.

Подібний ризик можна було б мінімізувати шляхом підписання рамкової угоди про роботу НКР між Президентом, Прем'єр-міністром, Головою Верховної Ради та лідерами опозиції. Такий документ підвищить легітимність роботи НКР та її результативність, визначить процедуру здійснення конституційної реформи, позиціонуватиме процес реформування Конституції не як вузькополітичний, а загальнонародний процес, засвідчить, що Президент України як Глава держави зумів об'єднати зусилля політичних гравців заради національних інтересів.

¹⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про проголошення Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» (справа про Всеукраїнський референдум за народною ініціативою) від 27 березня 2000 року № 3–рп/2000.

З метою забезпечення подальшої стабільної та конструктивної роботи НКР доцільно передбачити:

– формування окремих підсекцій НКР, кожна з яких має розробляти самостійний тематичний напрям (наприклад, права і свободи людини і громадянина, стримування і протидія у трикутнику «президент–парламент–уряд», виборча система, правосуддя, місцеве самоврядування тощо);

– залучення до участі в роботі НКР профільних наукових установ, громадських організацій, представників позапарламентських політичних партій;

– ведення постійного діалогу з населенням через ЗМІ, зокрема телебачення;

– створення публічного тиску на політичні партії; наприклад, написання відкритих листів «лідерів думок» (видатних діячів культури, громадських лідерів) до основних політичних сил України з обґрунтуванням необхідності приєднатися до проекту.

Проте **найбільші політичні ризики пов'язані власне з підготовкою і проведенням конституційного референдуму щодо схвалення підготовленого Проекту нової Конституції України.**

Варто наголосити, що **конституційний референдум за своєю суттю може перетворитися на референдум про довіру ініціаторам проекту.** Зважаючи на те, що головним ініціатором є Президент України та політичні сили, які його підтримують, позитивний результат референдуму залежатиме великою мірою від успішності спільних дій Глави держави та коаліційного уряду у 2008 р.

Навіть за умови збереження в країні відносної політичної стабільності сценарій конституційного референдуму має наступні ризики.

• **Опозиція може наполягати на залученні до проекту нової Конституції положення про проведення позачергових виборів Верховної Ради та/або Президента України.** Вимога проведення позачергових виборів Президента неодноразово висловлювалася Партією регіонів, комуністами і соціалістами під час останньої політичної кризи. Розуміючи високу цінність для Президента вдалого завершення конституційної реформи, з одного боку, та використовуючи поширену в південно-східних регіонах України незадоволеність діями влади, з

іншого, – опозиція в обмін на свою згоду на референдум може вимагати позачергових виборів.

- **В силу різних чинників, насамперед суперечностей з положеннями Конституції, Закон «Про Всеукраїнський та місцеві референдуми» є досить недосконалим.** Оскільки цей Закон створюватиме правове поле для ухвалення нової Конституції, можна прогнозувати зростання політичного опору з боку опозиції та блокування роботи парламенту.

- **Закон про референдум (зокрема за народною ініціативою) опозиція може використати для ініціювання референдуму з питань, які поглиблюють політичний та регіональний поділ суспільства (мови, зовнішньополітичної орієнтації, устрою держави).** Навіть у разі блокування таких ініціатив виконавчою владою, опозиція матиме легітимний привід для блокування конституційного референдуму, в тому числі шляхом оголошення його бойкоту.

- **Проведення конституційного референдуму може бути заблоковане ЦВК на різних його етапах.** Склад комісії дозволяє опозиції це зробити. ЦВК сформована за партійними квотами і тому діяльність окремих її членів чітко прив'язується до партійних директив. Саме таких членів опозиція використовуватиме як агентів впливу.

- **Формування опозицією негативного інформаційного середовища навколо процесу конституційного реформування у впливових ЗМІ, зокрема закордонних.**

З огляду на це, видається досить важливим етап популяризації Проекту нової Конституції, який потребує тривалого часу і втілення цілого комплексу політичних заходів. Розглянемо деякі з цих заходів.

- **Розробка змін до Конституції має супроводжуватися підготовчою інформаційною кампанією з роз'яснення населенню недоліків існуючої системи влади, зокрема наведення конкретних прикладів конституційних суперечностей, які негативно впливають на дотримання прав і свобод громадян України.**

- **Проект Конституції не матиме однозначної підтримки серед населення, якщо люди не побачать зв'язку між внесенням змін до Конституції та покращенням ситуації з верховенством права в країні.** Шанси референдуму зростатимуть у разі проведення результативної боротьби з корупцією та злочинністю.

- **Проект Конституції має містити положення, які б чітко виявляли спрямування нового Основного закону на покращення ситуації в країні, а не призначалися для перерозподілу влади на користь певної сили.**

Новий проект Конституції може містити норму, яка забороняла б її зміну протягом тривалого часу (наступних 15–20 років), що сприймалося б громадянами як встановлення стабільності в державі. Новий проект Конституції повинен передбачати такий розподіл влади, який не можна було б витлумачити однозначно як посилення Президента, парламенту або уряду. При цьому, можна стверджувати, що майже 40 % населення позитивно ставиться до посилення повноважень Президента як гаранта законності та національної безпеки¹⁵. Разом з Конституцією має бути розроблений пакет конституційних законів, прийняття яких гарантувало б чітке виконання і дотримання її норм органами влади.

Процес підготовки і проведення референдуму має відбуватися в рамках закону та на основі консенсусу демократичних сил. Це можливо лише в тому разі, якщо Проект нової Конституції отримає беззаперечну підтримку парламентської більшості.

Тоді лідери парламентських політичних сил, всі депутати візьмуть на себе функції «добровільних агітаторів» нового тексту Конституції та сценарію її схвалення на референдумі. З цією метою варто розглянути варіант надання гарантій роботи коаліційного уряду і Прем'єр-міністра до чергових президентських виборів, які записуються до перехідних положень нової Конституції.

Роль Верховної Ради України у такому варіанті ухвалення Конституції залишається надзвичайно важливою. Вона полягатиме в ухваленні максимально досконалого закону про Всеукраїнський референдум зокрема з урахуванням рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 р. № 6–рп/2005, а також зміною персонального складу ЦВК з метою його деполітизації та департизації.

Щоб запобігти політичному протистоянню, голосування у парламенті з цього питання доцільно замінити іншою формою виявлення політичної солідарності сил, які підтримують Президента та його

¹⁵ Масове опитування громадян Інституту соціальної та політичної психології АПН України, проведене 3–5 серпня 2006 року за квотною вибіркою, що репрезентує доросле населення України. Похибка вибірки становить 2,8 %; Масове опитування громадян, проведене Інститутом соціальної та політичної психології АПН України 21–25 травня 2007 року за квотною вибіркою, що репрезентує доросле населення України. Похибка вибірки становить 2,2 %.

проект Конституції. Зокрема варто передбачити публічну процедуру скріплення підписами Президента, Прем'єр-міністра, спікера та голів фракцій (можливо, всіх депутатів фракцій) політичного документа, в якому декларується підтримка проекту Конституції.

Додатковою формою політичної легітимізації нового проекту Конституції може стати одночасне Послання Президента України до народу та Верховної Ради (позачергове) відповідно до п. 2 Ст. 106 Конституції, в якому Президент окреслює ключові положення проекту Конституції, обґрунтовує необхідність її ухвалення і закликає Український народ підтримати його ініціативу.

Поряд з інформаційною кампанією всередині країни необхідно формувати сприятливе інформаційне і політичне зовнішнє середовище. Основними напрямками цієї роботи стане поширення тез президентського послання в західних ЗМІ, діяльність дипломатичного та депутатського корпусу з роз'яснення суті ключових позицій нової Конституції в Парламентській асамблеї Ради Європи, Європейській Комісії, секретаріаті Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики і безпеки.

Сценарій «Верховна Рада плюс Референдум»

Імовірність: низька

У квітні–травні 2008 р. з'явилися нові політичні обставини, які можуть бути використані як для блокування найбільш ймовірного, на думку авторів, сценарію ухвалення нової Конституції на Всеукраїнському референдумі, так і для появи нових форм об'єднання політичної еліти навколо конституційних ініціатив Президента України. Йдеться про ухвалення Конституційним Судом України трьох рішень, а саме: з питань відповідності Конституції положень Регламенту Верховної Ради України¹⁶, офіційного тлумачення положень Конституції щодо можливості ухвалення Конституції на референдумі¹⁷, відповідності

¹⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 219 Регламенту Верховної Ради України (справа про Регламент Верховної Ради України) № 4–рп від 01.04.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=102430>

¹⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) № 6–рп від 16.04.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=102705>

Конституції положень закону про імперативний мандат депутатів місцевих рад¹⁸.

Відповідно до рішення від 16 квітня 2008 р., «народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні може реалізувати на Всеукраїнському референдумі за народною ініціативою своє виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України у порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України»¹⁹. Крім того судді звернули увагу «народних депутатів України, Президента України на необхідність ініціювання та погодження існуючого законодавства України з питань референдумів з нормами чинної Конституції України»²⁰. Отже, ухвалення нової Конституції України на Всеукраїнському референдумі за народною ініціативою можливе лише після того, як будуть внесені відповідні зміни до розділу XIII Основного закону та ухвалена Нова редакція закону України про Всеукраїнський референдум.

Таким чином, центр ухвалення ключових конституційних рішень мав переміститися до Верховної Ради. Однак, 1 квітня 2008 р. Конституційний Суд України своїм рішенням про визнання Регламенту Верховної Ради неконституційним у зв'язку із затвердженням його у формі постанови, а не закону, фактично створив для гілок влади патову ситуацію.

З одного боку, Президент має шукати підтримки 300 депутатів у парламенті для реалізації своїх конституційних ініціатив. З іншого – саме від Президента та його права вето щодо законів, прийнятих парламентом, залежить остаточне ухвалення Регламенту у вигляді закону. Без Регламенту будь-які спроби парламентських фракцій розглянути та затвердити свій проект Конституції, зокрема й антипрезидентсь-

¹⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 56 та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад» № 11–рп від 27.05.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=103659>

¹⁹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) № 6–рп від 16.04.2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=102705>

²⁰ Там само.

кого спрямування, будуть приречені на оскарження та скасування в Конституційному Суді.

Отже, в результаті рішень КСУ, Президент і парламент поставлені в ситуацію вимушеного співробітництва з метою нормалізації умов як законотворчого, так і конституційного процесу. Хоча питання Регламенту та нового проекту Конституції є далеко не рівнозначними, легітимація роботи Верховної Ради може стати основою для початку переговорів між Президентом і парламентськими фракціями.

Під час таких перемовин Глава держави може запропонувати парламентським фракціям ухвалити «конституційний пакет» – низку законів, які дозволять парламенту працювати в межах Основного закону, а також нададуть йому важелі для контролю над виконавчою владою. Зокрема можуть бути запропоновані: закон про Регламент, закон про тимчасові спеціальні та слідчі комісії, закон про основи зовнішньої та внутрішньої політики.

Іншою складовою конституційного пакету мають стати закони, які відкриють шлях до оновлення Конституції, зокрема: закон про Всеукраїнський референдум та ухвалення проекту Конституції, розробленого НКР, у першому читанні; проект внесення змін до розділу XIII Конституції (щодо ухвалення нової Конституції на референдумі) та постанови про створення спеціальної комісії для підготовки остаточного тексту нової редакції Конституції.

Головною загрозою для реалізації такого сценарію є нестабільність всередині правлячої коаліції. У разі збільшення розбіжностей між даними політичними силами та спроб однієї з них піти на ситуативний союз з опозицією (Партія регіонів, КПУ) або нейтральним Блоком Литвина з метою ухвалення певних рішень або законів, сценарій легітимації роботи парламенту та досягнення складного компромісу з метою розблокування конституційного процесу буде зруйновано. Адже у разі розпаду правлячої коаліції чи її зміцнення за рахунок однієї з менших фракцій, одна з політичних сил (БЮТ або Партія регіонів), яка контролює понад третину конституційного складу парламенту, блокуватиме будь-які спроби підготовки змін до Конституції щодо врахування її кадрових та фінансових інтересів коаліцією та Президентом.

Сценарій «Ухвалення конституційних законів»

Імовірність: низька

У разі неможливості парламентських фракцій прийняти компромісні пропозиції Президента, у Глави держави залишається варіант із внесенням до Верховної Ради окремих законів, які регулюють діяльність органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, новий порядок роботи прокуратури та судів. Зважаючи на складну ситуацію в державі та усвідомлення правлячою парламентською коаліцією, незалежно від її складу, відповідальності за її подальше погіршення, можна прогнозувати підтримку таких законів звичайною більшістю.

Головний ризик такого сценарію полягає у спроможності великої опозиційної фракції заблокувати роботу Верховної Ради на період, достатній для визнання рештою політичних сил необхідності проведення нових позачергових парламентських виборів.

Очевидно, що наведений аналіз сценаріїв розвитку конституційних реформ в Україні не є вичерпним. Однак, на думку авторів, він дозволяє уникнути цілої низки загроз та спрямувати цей складний процес у конструктивне русло.

Національна ідентичність як фактор політичного процесу

Дослідження чинників, які сприяють становленню національної ідентичності в Україні, є досить важливим як у контексті розуміння даного процесу, так і для визначення механізмів їх стимулювання.

Пропоноване дослідження світоглядно спирається на праці німецького та американського психолога і філософа Еріха Фромма, який, зокрема, розвивав теорію соціально-психологічного здоров'я спільноти²¹, британського історика Джорджа Шопфліна, котрий досліджував питання ідентичності саме в посткомуністичних країнах (він стверджував, що в цих державах ідентичність формується «згори» і переважно є ідентичністю підданства, аніж громадянства)²². Використовуються також праці українського соціолога Віктора Степаненка, який досліджував, зокрема, фактори дефіциту соціального капіталу нації²³ – основного підґрунтя для формування громадянського суспільства в країні.

Визначення національної ідентичності. Дослідники виділяють три наукові підходи до визначення національної ідентичності: *примордіалістський*, *модерний* та *конструктивістський*. Для *примордіалістської* позиції аналізу національної ідентичності характерне апелювання до таких концептів, як расові, культурні та психологічні відмінності різних етнічних груп. Національна ідентичність тлумачиться як стан групової солідарності, який формується на основі етнічної й політичної єдності та включає усвідомлення й переживання нацією своєї цілісності й тожсамості.

З точки зору *модерністського* підходу, нації та національна ідентичність розглядаються як продукт модерності. Наприклад, американська дослідниця Ліа Грінфелд розглядає національну ідентичність як особливу, специфічну ідентичність. Доволі показовим є те, що авторка розуміє національну ідентичність як приналежність

²¹ За матеріалами: Э. Фромм. Иметь или быть? – М.: Прогресс, 1990; Э. Фромм. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1995; Э. Фромм. Здоровое общество. Догмат о Христе. – М.: АСТ, Транзиткнига, 2005.

²² За матеріалами: Schopflin, G. Nation, Identity, Power. The New Politics of Europe. – London, 2000.

²³ За матеріалами: Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. – К.: Стилюс, 2002 – С. 334–344.

до людських спільнот, які визначають себе як нації, тобто цей тип ідентичності в своїй структурі охоплює ідею нації та «залежить» від ідеї нації.

Найбільш поміркованою видається точка зору, в якій зроблено спробу подолати крайнощі як примордіалістського підходу, так і модерністського. Серед найбільш відомих її прихильників – Е. Сміт. Основна спрямованість його робіт полягає в критиці модерністських концепцій націй. Свій підхід Е. Сміт називає «етно-символічною реконструкцією». Дослідник наголошує на тому факті, що не існує однієї моделі національної ідентичності, оскільки національна ідентичність є надто багатоманітним концептом, який не можна спрощувати. За Е. Смітом, концепт «національна ідентичність» можна визначити як постійне відтворювання патернів, символів, цінностей, пам'яті, міфів та традицій, які створюють характерну спадщину націй, та, водночас, процес ідентифікації особистостей з цією особливою спадщиною та цими символами, цінностями, пам'яттю, міфами та традиціями.

Національна ідентичність у *конструктивістській* парадигмі розглядається як соціальний конструкт, продукт та результат певних ситуацій (Е. Гобсбаум). З точки зору конструктивістів, колективні культурні ідентичності є складними, множинними і часто накладаються одна на одну; етнічні, регіональні, релігійні, гендерні та класові ідентичності переходять одна в одну в різних ситуаціях²⁴.

Така багатоаспектність і різниця в підходах до визначення національної ідентичності призводить до того, що часто це поняття, навіть у професійних дискурсах, взаємозамінюється поняттями «громадянська ідентичність», «державна ідентичність». Утім, не заглиблюючись у відмінності між цими поняттями, у пропонуваному дослідженні розглянемо передусім ціннісний (основні цінності, які поділяються, частково поділяються чи не поділяються членами групи) і афективний (самоідентифікації, почуття приналежності до групи, оцінка її якостей, ставлення до членства в ній) компоненти національної ідентичності, не зосереджуючись при цьому на когнітивному аспекті (знання про особливості власної групи), який потребує окремого вивчення. Спробуємо передусім оцінити ставлення громадян до України як до

²⁴ За матеріалами: Автореферат дис. канд. філос. наук: 09.00.12 / В. М. Горлова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 21 с.

власної Батьківщини, до українського громадянства, до таких цінностей як незалежність, цілісність України, демократія, самоідентифікації громадян у соціокультурному, історичному, мовному, геополітичному вимірах.

Соціологічні дослідження свідчать, що є ціннісні орієнтації, які поділяються переважною більшістю громадян. Напевно, найбільшою такою цінністю є **Україна як Батьківщина**. Так, зокрема, згідно з останніми опитуваннями Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, 92,6 % респондентів вважають Україну своєю Батьківщиною. Причому цей показник є стабільним протягом останніх двох років, перевищує 90 % в усіх вікових групах і в усіх регіонах (винятком є Південь країни, де вважають своєю Батьківщиною Україну 86 % респондентів, але порівняно з 2006 р. цей показник збільшився на 4,2 %). Причому 79,8 % опитаних вважають себе патріотами України (беззастережно або частково). Цей показник у всіх регіонах перевищує 75 %, окрім Сходу країни, де цей показник сягає 73,7 %. На Сході також найменше респондентів, які беззастережно вважають себе патріотами України – лише 36,3 % (для порівняння: загалом по Україні цей показник становить 44,2 %) ²⁵.

«Набір найпопулярніших патріотичних ознак за останні роки є майже незмінним: це праця на благо України, піклування про добробут сім'ї, повага до законів та державних інститутів. Щодо цих пунктів спостерігається згода в усіх регіонах України. Відмінності з'являються, коли йдеться про такі ознаки українського патріотизму, як використання лише української мови, бажання виховувати у дітей любов до України, відмова від деяких особистих благ сьогодні в ім'я майбутнього України. Тобто, український патріотизм має значною мірою пасивний характер» ²⁶.

Також українців об'єднує і цінність **територіальної цілісності, єдності України і негативне ставлення до сепаратизму**. Так, 88,2 % опитаних проти того, аби їхня область вийшла зі складу України і утворила власну державу, 85 % проти того, аби їхня область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої країни. По всіх регіонах ці по-

²⁵ Соціологічне опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова з 31 травня по 18 червня 2007 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %), попереднє дослідження – з 20 квітня по 12 травня 2006 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %).

²⁶ Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2006 році: експертна доповідь. – К.: НІСД, 2007.

казники перевищують 75 %. 65,5 % опитаних вважають, що протиріччя і диспропорції в розвитку Західної та Східної України не можуть призвести до розколу країни. Протилежну думку мають 18,7 %. Причому в жодному регіоні частка тих, хто вважає імовірною можливість розколу країни не перевищує 25 % (винятком є Південь України – 26,1 %) ²⁷.

Ще однією об'єднувачою цінністю можна вважати **єдність Українського народу**. 61,9 % громадян України вважають, що відмінності в мові, культурній та історичній спадщині не дають підстав стверджувати, що мешканці Східної та Західної України є різними народами. Протилежної точки зору дотримуються 26,5 % респондентів, причому лише 6,4 % у ній впевнені. Загалом частка впевнених, що мешканці Заходу і Сходу України є представниками різних народів, у жодному з регіонів не перевищує 10 % ²⁸.

Об'єднувачою цінністю можна вважати і **незалежність України**. Хоча кількість прихильників української самостійності ніколи не була такою високою, як під час референдуму 1 грудня 1991 р., однак, починаючи з 2003 р. помітна тенденція зростання кількості прихильників незалежності України. З 2003 р. по 2006 р. їхня кількість зросла з 45,5 % до 57,6 %. Кількість противників незалежності за цей період зменшилася з 32,2 % до 27,1 %. Противників незалежності України відчутно менше в усіх регіонах, аніж її прихильників (виняток у серпні 2006 р. становив Схід України, де частка перших і других була відповідно 35,7 % і 44,3 %) ²⁹.

Водночас тривалий період бездержавності, перебування територій сучасної України під контролем різних імперій та державних утворень, тривала насильницька мовно–культурна асиміляція щодо українського населення призвели до суттєвих розбіжностей у цінностях і самоідентифікаціях громадян України.

Відмінності у територіально–просторовій, мовній, соціокультурній ідентифікації, у ставленні до історії країни, до її основних подій і подій, до мешканців інших регіонів і країн, врешті–решт різниця в

²⁷ Соціологічне опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова з 31 травня по 18 червня 2007 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %), попереднє дослідження – з 20 квітня по 12 травня 2006 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %).

²⁸ Там само.

²⁹ Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Моніторинг суспільно–політичної ситуації в Україні (Результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 3–5 серпня 2006 р.). – С. 20.

ціннісних орієнтаціях і світогляді використовуються українськими та іноземними політичними силами.

Незважаючи на те, що, як згадувалося, 92,6 % громадян України вважають Україну своєю Батьківщиною, лише 56,2 % українців пишуться тим, що вони є громадянами України. Зате майже половина (49,4 %) хотіли б отримати також громадянство іншої країни. При цьому 23,6 % з тих, хто хочуть отримати громадянство іншої країни, готові задля цього відмовитися від українського громадянства. Щодо цього спостерігаються суттєві регіональні особливості. Так, на Сході та Півдні України кількість тих, хто готовий відмовитися від українського громадянства є вищою за загальноукраїнський показник – 26,2 % і 27,8 % відповідно. 31 % на Півдні і 31,7 % на Сході хотіли б отримати російське громадянство. Загалом на Півдні України спостерігається найбільш негативна ситуація у громадянській ідентичності. 21,4 % мешканців південних областей, якщо б мали можливість вибору, не вибрали б собі українське громадянство³⁰.

Суттєві відмінності спостерігаються і в територіально-просторовій ідентифікації громадян України. У Центральному, Південному і Східному регіонах превалює локальна територіально-просторова ідентичність (від 40,6 % до 50,1 %), тоді як у Західному – загальноукраїнська (до 40,4 %). Майже кожен десятий мешканець Сходу та Півдня України ідентифікує себе як громадянина колишнього СРСР, таких осіб вдвічі менше у Центрі та лише 1,5 % – на Заході України³¹. Домінування локальної ідентичності може свідчити про певну відособленість, звуженість ми-ідентичності. Хоча, як зауважують соціологи, «у другу чергу» відносна більшість громадян у всіх регіонах ототожнюють себе саме з Україною, що свідчить не про формування в різних регіонах відособлених регіональних ідентичностей, а лише про більш високий ступінь близькості для людини регіональної, аніж національної ідентичності.

Результати соціологічних опитувань також вказують на те, що особливості ідентифікації особи з тією чи іншою територією можуть змінюватися залежно від політичних і соціально-економічних подій.

³⁰ Соціологічне опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 р. (теоретична похибка не перевищує 2,3 %) та з 20 квітня по 12 травня 2006 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %).

³¹ Там само.

Так, наприклад, у 2005 р. порівняно з 2004 р. кількість громадян, які ідентифікують себе передусім з Україною збільшилася аж на 10,4 %³². Що, очевидно, пов'язане з емоційним піднесенням населення в Західній і Центральній Україні у зв'язку із перемогою Помаранчевої революції. Водночас у 2006 р. порівняно з 2005 р. кількість таких респондентів скоротилася майже на 3 %, що відтворює настрої розчарування населення у діях влади.

Значними є відмінності й у мовних практиках населення різних регіонів України. Так на Заході та в Центрі країни переважають групи, що використовують у спілкуванні винятково українську мову (від 54,2 % до 86,0 %), на Півдні та Сході – групи, що спілкуються російською мовою (до 50 %)³³.

Водночас, як фіксують дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова, за останній рік зменшилася кількість тих, хто визнавав російську мову рідною (з 30,7 % до 25,7 %), натомість зросла кількість респондентів, котрі визнають і українську, і російську мови рідними (з 15,6 % до 21,5 %). Відповідаючи на запитання, «Якому перекладу зарубіжного автора респондент надав би перевагу?», зменшилася кількість і тих, хто надав би перевагу українському перекладу (з 28,7 % до 23,1 %), і тих, хто надав би перевагу російському перекладу (з 36,8 % до 34,9 %). Натомість зросла кількість опитаних, для яких мова перекладу (українська чи російська) не має значення (з 28,3 % до 33 %).

Наведені цифри підтверджують тези експертної доповіді «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2006 році», підготовленої Національним інститутом стратегічних досліджень, щодо того, що мова сама по собі не є показником ідентичності та фактором політичних переваг. Мова виконує цю функцію лише у поєднанні з регіоном. Аби пересвідчитися у цьому, досить порівняти різницю у політичній поведінці російськомовних мешканців Києва і російськомовних мешканців Донецька. У мовних питаннях можна знайти певний компроміс, коли йдеться про життєві ситуації: значна частина українців є двомовними (принаймні, так вони

³² Н. Паніна. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг (Київ, 2005); неопубліковані дані моніторингу за 2006 р.

³³ За матеріалами: Ідентичність громадян України: Спільне і відмінне // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7.

себе ідентифікують в опитуваннях), а коли запитати, яка має бути друга обов'язкова мова в навчальних закладах, окрім української, більшість громадян України надає перевагу англійській (82–85 %) перед російською (73–76 %)³⁴. Причому, як свідчать опитування, серед мотивів вибору мови спілкування домінують не раціональні й навіть не ідеологічні причини, а несвідомий вибір мови (так, 49 % респондентів обґрунтували свій вибір тим, що «це мова, якою я розмовляю з дитинства»)³⁵.

Ситуація суттєво ускладнюється, коли мовне питання переноситься з площини щоденних інтересів у площину цінностей. Опитування переконують, що громадяни України обстоюють пріоритети саме тієї мови, яка відповідає їхній ідентичності або домінує в регіоні їхнього проживання. Так, якщо на Заході України 77,2 % опитаних вважають, що українська мова має бути єдиною державною, а в Центрі України такої думки дотримуються 50,3 %, то в інших регіонах ситуація кардинально протилежна.

Так, на Півдні 46 % респондентів обстоюють дві державні мови і ще 21,4 % вважають, що українська мова має бути державною, а російська – офіційною мовою в деяких регіонах. На Сході такої думки дотримуються відповідно 50,1 % і 31 % опитаних³⁶. Рівень взаємної толерантності у цій площині є дуже низьким, особливо серед громадян України – етнічних росіян. 64 % етнічних росіян – за державну двомовність.

Щодо динаміки цих суперечностей, то за останні роки вони посилюються, а не послаблюються передусім за рахунок зростання кількості респондентів, котрі домагаються державного захисту та підтримки російської мови (25,4 % у серпні 2006 р. проти 21,3 % у 2003 р., тоді як процент тих, хто вимагає державного захисту насамперед української мови, за останні роки залишається майже незмінним (44,7 %)³⁷.

³⁴ За матеріалами: Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2006 році: експертна доповідь. – К.: НІСД, 2007.

³⁵ Соціологічне опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 р. (теоретична похибка не перевищує 2,3 %) та з 20 квітня по 12 травня 2006 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %).

³⁶ Там само.

³⁷ Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2006 році: експертна доповідь. – К.: НІСД, 2007.

Знання української мови ознакою патріотизму влітку 2005 р. на Заході України вважали 72,8 %, а на Сході – лише 15,2 %, а мову як чинник згуртування Українського народу – відповідно 20,3 % і 3,3 %³⁸.

Показово, що простежується залежність між вибором рідної мови і політичним вибором особи. Так, з опитаних, котрі вважають виключно російську мову рідною, 54,5 % проголосували на парламентських виборах 2007 р. за Партію регіонів і лише 10,5 % – за Блок Юлії Тимошенко і «Нашу Україну» разом. 40,5 % респондентів, котрі вважають обидві мови рідними, голосували за Партію регіонів, 19,7 % – за БЮТ і «Нашу Україну». А от серед тих, хто вважає виключно українську мову рідною, 26,1 % віддали перевагу БЮТ, 22,1 % – «Нашій Україні» і лише 18,3 % – Партії регіонів³⁹.

Громадяни України демонструють суттєві відмінності в уявленнях про історичне минуле України. Тут головна лінія розмежування простежується між національною та радянською версією української історії. «Один полюс займають українці, для яких предметом гордості є події, що є частиною українського національного нарративу (Київська Русь, козацтво, досягнення народної творчості, діяльність лідерів національно-визвольного і дисидентського руху, УПА, проголошення української самостійності у 1991 р. та Помаранчева революція). Інший полюс – ті, котрі пишаються подіями радянської (перемога у Великій Вітчизняній війні, повоєнна відбудова народної промисловості) та недавньої історії (перемоги українських спортсменів). Причому за останній рік – з липня 2005 р. по серпень 2006 р. – ця відмінність посилюється»⁴⁰.

Так, наприклад, якщо 53,2 % населення Східної України найбільшим здобутком в історії Українського народу вважає перемогу у Великій Вітчизняній війні, то у Західній Україні цю думку поділяють

³⁸ За матеріалами: Юрій Якименко, Олександр Литвиненко. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії–2006 // Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії–2006: відмінності, протиріччя, перспективи єднання. Інформаційно-аналітичні матеріали до «круглого столу» (Київ, 2005).

³⁹ Соціологічне опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова з 31 травня по 18 червня 2007 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %), попереднє дослідження – з 20 квітня по 12 травня 2006 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %).

⁴⁰ Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2006 році: експертна доповідь. – К.: НІСД, 2007.

вдвічі менше людей (21,8 %). Якщо у Західній Україні 43,2 % вважають значним досягненням набуття незалежності України в 1991 р., то на Півдні країни таких респондентів у 3,5 разу менше (12 %) ⁴¹.

Так само немає чіткої згоди щодо оцінки дій основних історичних постатей – якщо, на думку львів'ян, п'ятірка осіб, які відіграли найбільш негативну роль в історії України, виглядає так: 1. Кучма, 2. Сталін, 3. Янукович, 4. Ленін, 5. Медведчук, то у Донецьку вона зовсім інша: 1. Ющенко, 2. Тимошенко, 3. Кучма, 4. Мазепа, 5. Бандера. Немає згоди також і у ставленні до святкування більшості основних державних свят (крім Нового року, Різдва і Міжнародного жіночого дня). Якщо у Львові День незалежності святкують 78,5 % населення, у Донецьку – лише 44 %, проте 66,8 % донеччан святкують День Радянської Армії (у Львові – лише 13,3 %) ⁴².

Спостерігаються суттєві розбіжності в соціокультурній ідентифікації громадян. Якщо на Заході та в Центрі країни виразно переважають прихильники української культурної традиції (відповідно 79,9 % та 69,1 %), то на Півдні та Сході – радянської (відповідно 26,5 % та 22,7 %) та російської (18 % та 18,1 %). Причому, за останній рік в Україні зросла кількість осіб, які відносять себе до радянської культурної традиції (з 16,4 % до 19,4 %). Як зауважують спеціалісти Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, «в масовій свідомості нинішні соціально–культурні відмінності регіонів країни набувають характеру довгострокових» ⁴³. Адже, якщо у Центрі й на Заході країни відносна більшість передбачає у майбутньому домінування в Україні української культурної традиції, то на Сході й Півдні вважають, що у майбутньому в різних регіонах країни переважатимуть різні культурні традиції. Показово, що за останній рік кількість респондентів, які вважають себе європейцями, збільшилася з 26,4 % до 33,8 %. Хоча кількість тих, хто упевнений у цій самоідентифікації, зменшилася з 14,5 % до 11,9 % ⁴⁴.

⁴¹ Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Моніторинг суспільно–політичної ситуації в Україні (Результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 3–5 серпня 2006 р.).

⁴² В. Серета. Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності. // Агора. Україна – регіональний вимір. – Вип. 3. – К.: Стило, 2006.

⁴³ Ідентичність громадян України: Спільне і відмінне//Національна безпека і оборона, 2006, № 7.

⁴⁴ Соціологічне опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова з 31 травня по 18 червня 2007 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %), попереднє дослідження – з 20 квітня по 12 травня 2006 р. (теоретична похибка не перевищує 1%).

Показово, що серед прихильників радянської та російської культурних традицій переважають виборці Партії регіонів (за неї голосували 47,2 % прихильників радянської традиції і 56,9 % – російської). А от прихильники української культурної традиції свою виборчу підтримку розподілили більш рівномірно: 24,8 % – за ПР, 23,4 % – за БЮТ, 18,6 % – за «Нашу Україну». Прихильники загальноєвропейської культурної традиції переважно голосували за БЮТ (31 %), виборців «Нашої України» і ПР серед прихильників цієї традиції менше – відповідно, 20 % і 16,3 % ⁴⁵.

Індикатором відмінностей у ідентифікаціях є також ставлення і відчуття близькості до мешканців інших регіонів України та сусідніх країн. Соціологічні відомості свідчать про те, що жителі Донбасу та Автономної Республіки Крим вважають себе за характером, звичаями та традиціями ближчими до росіян, аніж до своїх співвітчизників у Західних областях країни. На Заході більшість громадян не відчувають своєї спорідненості з жителями Південного та Східного регіону країни. Наприклад, на Сході країни індекс близькості до Росії становив 8,4 (за 10–бальною шкалою), а до мешканців Галичини – 5. Хоча варто зазначити, що за останній рік на Сході та Заході України відчуття близькості до мешканців протилежної частини країни посилювалося, а от на Півдні України – до мешканців Західної України навпаки стало слабшим ⁴⁶.

Наявною є різниця в розумінні національних інтересів та інтеграційних перспектив України. Так, якщо жителі Заходу України вважають, що особисто виграють від вступу України до Євросоюзу – так вважають 44 % респондентів, – і лише 6,3 % переконані у програві, то відносна більшість (37,2 %) жителів Центру та більшість жителів Півдня (60,9 %) і Сходу (66,2 %) вважають, що вони виграють від вступу України до Єдиного економічного простору. На Заході країни 49 % жителів ставляться до НАТО позитивно: вважають НАТО насамперед оборонним союзом (26 %) або миротворчою організацією (23 %). Натомість, у решті регіонів домінує уявлення про НАТО як про агресивний воєнний блок (у Центрі – 46,8 %, на Півдні – 59,3 %, на Сході – 58,8 %) ⁴⁷.

⁴⁵ Соціологічне опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова з 31 травня по 18 червня 2007 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %), попереднє дослідження – з 20 квітня по 12 травня 2006 р. (теоретична похибка не перевищує 1 %).

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

Різняться і погляди українців щодо найбільш бажаного політичного режиму для України і, відповідно, найбажанішого внутрішньополітичного майбутнього країни. З одного боку, як свідчать результати соціологічних опитувань Фонду «Демократичні ініціативи», у довгостроковій перспективі у свідомості громадян України зростає повага до цінності демократії. Так, якщо у травні 2004 р. 41 % населення називали демократію найбільш бажаним типом державного устрою для України, то в червні 2007 р. – прихильників демократичного устрою було вже 45 %. З іншого боку, в жовтні 2006 р. респондентів, котрі погодилися з цим судженням, було значно більше – 53,5 %.

До того ж, залишається значною кількість тих, хто вважає, що за певних обставин авторитарний режим може бути кращим, аніж демократичний. Тут зміни з 2004 р. до 2007 р. відбулися в межах близьких до статистичної похибки (з 23 % до 21 %). Кількість тих, хто вважає, що для такої людини, як він/вона не має значення, демократичний режим у країні чи ні, зменшилася за цей період з 18 % до 15 %⁴⁸.

Причому на Донбасі частка опитаних, котрі вважають, що за певних обставин авторитаризм може бути кращим за демократію, є значно вищою, як у інших регіонах – 34,1 % (для порівняння: у Західній Україні таких лише 15,7 %). 54,8 % мешканців Донбасу і 49,6 % мешканців інших регіонів Східної України вважають, що «нашій країні потрібна не демократія, а сильна рука в особі жорсткого керівника, що наведе лад в Україні». Для порівняння: у Західній Україні так вважають лише 30 % громадян.

Як зазначає соціолог Ірина Бекешкіна, «у суспільстві явно переважає точка зору, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони і дискусії. Хоча слід зазначити, що кількість прихильників «сильної руки» все ж зменшується: 63 % у серпні 2002 р., 55,9 % у жовтні 2006 р., 50,7 % у червні 2007 р. Можна висловити гіпотезу, що це пов'язано із розчаруванням людей у політичних лідерах загалом»⁴⁹. Причому на Донбасі рівень прихильників сильної руки є значно вищим (72,2 %). На Донбасі також спостерігається най-

⁴⁸ Загальноукраїнське опитування дорослого населення України, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» 19 червня – 2 липня 2007 р. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,2 %.

⁴⁹ Динаміка оцінок населенням стану демократії в Україні (2004–2007 рр.) // Українське суспільство. 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 35.

вищий рівень зневіри у спроможність громадянина впливати на владу (43,4 %). Але такий рівень зневіри найбільше виявляє електорат не Партії регіонів (33,3 %), а Соціалістичної партії (42,4 %).

Найвищий рівень демократії в Україні притаманний мешканцям північних і західних областей (відповідно, 5,52 і 5,4 за 10–бальною шкалою), а в електоральному плані – виборцям «Нашої України» і Блоку Юлії Тимошенко (відповідно, 5,62 і 5,44). Найнижчий рівень демократії спостерігається у мешканців Півдня і Донбасу (4,59 і 4,64), а в електоральному розрізі – у виборців Компартії (4,19) і тих, котрі проголосували проти всіх (3,38)⁵⁰.

Курс української влади на продовження конституційної реформи і на вирішення наріжних питань геополітичної стратегії країни (зокрема, щодо євроатлантичної інтеграції) змушують українські політичні сили активніше залучати населення України до політичного процесу.

Утім, хоча інтерес громадян України до політичних процесів і є значно вищим, порівняно з іншими європейськими країнами, він не є стабільним. Так, наприклад, за даними «Європейського соціального дослідження», в 2005 р. стійкий інтерес до політики висловили 63,8 % опитаних громадян України. При цьому частка тих, хто дуже цікавиться політикою в Україні є однією з найвищих серед усіх країн Європи – 19,9 %. Для порівняння, в сусідній Польщі дуже цікавляться політикою лише 5,8 % громадян (загалом цікавляться – 38,1 %), у Словаччині – 6,3 % (загалом – 35,6 %), у Чеській Республіці – 3,1 % (загалом – 18,5 %), в Угорщині – 10 % (39,8 %)⁵¹.

Такий значний інтерес до політики в 2005 р. зумовлювався передусім участю значної кількості громадян у подіях Помаранчевої революції під час і після виборів Президента України 2004 р. Але в 2006 р. кількість тих, хто сильно цікавиться політикою, знизилася до 17,4 %, а в 2007 р. – взагалі до 11,5 %⁵² (хоча поступово зростала частка тих, хто зацікавлений у політиці помірковано). І це при тому, що і у

⁵⁰ Загальноукраїнське опитування дорослого населення України, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» 19 червня – 2 липня 2007 р. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,2 %. Попереднє опитування – з 1 по 13 жовтня 2006 р. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,2 %.

⁵¹ За матеріалами: Головаха Є., Паніна Н. Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження // Українське суспільство. 1992–2007. Динаміка соціальних змін – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 15.

⁵² Там само. – С. 14.

2006 р., і у 2007 р. відбувалися парламентські вибори, які, як правило, підвищують інтерес громадян до політики.

До того ж, як фіксують Є. Головаха і Н. Паніна, в 2007 р. 87,2 % населення (найвищий показник за всі роки незалежності України) не належали до жодної громадської або політичної організації.

Крім того, як свідчать дослідження, зменшується кількість населення, яке стійко ідентифікує себе з визначеними політичними течіями. Передусім це стосується «лівих» політичних течій: так, кількість осіб, які самоідентифікували себе з комуністичною течією за останнє десятиліття зменшилася майже втричі (з 21,9 % у 1998 р. до 7,8 % у 2007 р.). Певне розчарування в соціалістичній і соціал-демократичній течіях є швидше тенденцією лише останніх років. Підтримка соціалістичної течії знизилася з 16 % у 2006 р. до 11,4 % у 2007 р., соціал-демократичної – відповідно з 15,1 % до 11 %. Кількість осіб, які самоідентифікували себе з націонал-демократичною течією, дещо зросла в період Помаранчевої революції, але нині залишається стабільною на рівні 8–10 %. Кількість тих, хто поділяє націоналістичну, християнсько-демократичну, ліберальну течію або цінності руху «зелених» залишалася стабільно низькою, і кількість тих, хто не підтримував жодної з цих течій, не перевищувала в 2007 р. 3 %.

Натомість у 2007 р. 15,5 % респондентів заявили, що не підтримують взагалі жодну з політичних течій, 19 % – ще не визначилися зі своїм вибором політичної течії, а 15,7 % відповіли, що взагалі не розуміються на цих течіях. Тобто, половина громадян України в 2007 р. де-факто свідомо не підтримували жодну з політичних течій. Це найвищий показник за останні 6 років. Для порівняння: в 2002 р. цей відсоток склав 39,1 %⁵³.

Частково зазначені тенденції можуть пояснюватися тим, що і парламентські вибори 2006 р. та 2007 р. і, звичайно, президентські вибори 2004 р. розглядалися швидше не як боротьба ідеологій і політичних течій, а як політична боротьба окремих персоналій, які були виразниками їхніх цінностей і самоідентифікацій.

⁵³ За матеріалами: Головаха Є., Паніна Н. Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження // Українське суспільство: 1992–2007. Динаміка соціальних змін – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 22.

Висновки

Наведені цифри і тенденції свідчать про наступне: з одного боку, у політичних гравців є високою потреба залучення до політичних процесів широких верств населення, з іншого боку, спостерігається розчарування населення в політиках, зниження його інтересу до політики.

Відповідно, у суб'єктів політичного процесу задля досягнення власних політичних цілей зростає необхідність залучення громадян до політичних процесів, впливу на громадську думку через апеляцію до основних цінностей і самоідентифікацій громадян України.

Авторитаризм чи демократія, євразійський чи європейський вибір країни, державна двомовність чи одномовність, ідентифікація передусім з окремим регіоном країни чи з Україною загалом – ці та інші дихотомії пропонувалися громадянам України і в 2004 р., і в 2006 р., і в 2007 р.

Деякі з цінностей і самоідентифікацій, до яких апелюється, можуть поділятися переважною більшістю громадян. У такому разі, апеляція, як правило, здійснюється у вигляді загрози спільним, загальноукраїнським цінностям з боку певної політичної сили (яскравий приклад – звинувачення Партії регіонів у сепаратизмі). Інші ж цінності й самоідентифікації притаманні лише певним соціальним групам. У такому разі апеляція здійснюється, як правило, у вигляді протиставлення самоідентифікацій різних соціальних груп (ми–вони).

На думку політолога В. Карасьова: «...в Україні політика будується на конфлікті ідентичностей. Українські партії, які беруть активну участь сьогодні в електоральному процесі – це не стільки партії інтересів, скільки партії ідентичностей»⁵⁴.

Причому йдеться передусім не стільки про радикальні партії та рухи, скільки про партії масові, які ґрунтують свою політичну діяльність не на соціально-економічних, ідеологічних принципах, а саме на ідентифікаційних розбіжностях у різних регіонах України. Експерти, опитані Центром ім. О. Разумкова, найбільш значимими чинниками загострення проблем громадянської й національної ідентичності

⁵⁴ Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності. Виступи учасників круглого столу 6 липня 2006 р. // Національна безпека і оборона, 2006, № 7. – С. 47.

вважають передусім проблеми внутрішньополітичні. 71,8 % опитаних експертів заявили, що парламентські вибори 2006 р. посилили міжрегіональне «розщеплення» України⁵⁵.

Як свідчить вище наведений аналіз соціологічної інформації, цінності й самоідентифікації (зокрема, вибір мови чи культурної традиції) можуть істотно впливати на політичний вибір громадян України.

Наведені розбіжності в самоідентифікаціях громадян у цінностях, які вони поділяють чи не поділяють, свідчать про певну недоформованість національної ідентичності українців. Ця недоформованість уже стала традиційним інструментом політичної боротьби, потенційним дестабілізуючим фактором, який суттєво ускладнює реалізацію національних завдань.

Задля нейтралізації цих негативних процесів Українська держава має виробити і цілеспрямовано втілювати широку, багаторівневу стратегію формування спільної національної ідентичності. Така стратегія має охоплювати всі рівні соціалізації людини: родина, школа та вищі навчальні заклади, спілкування в межах громади і т. ін.

При цьому, враховуючи згадані базові складові національної ідентичності, ця стратегія має втілюватися в тому числі й на афективному, ціннісному рівні. У межах такої стратегії має відбуватися активна співпраця держави, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, засобів масової інформації.

Основні змістові акценти такої стратегії вже неодноразово визначалися експертами. Передусім, це створення єдиного науково-освітнього і інформаційного простору, який допомагатиме виховувати повагу до історії та культури України, формуватиме культуру толерантності щодо цінностей і самоідентифікацій представників інших соціальних груп, безумовної поваги до прав людини і демократичних цінностей.

Цілі формування спільної національної ідентичності мають реалізовуватися і в рамках продовження конституційної реформи України.

По-перше, держава має дати ґрунтовну відповідь на питання щодо сутності української нації, щодо можливостей всебічного забезпечення прав громадян України.

По-друге, держава має знизити ризики надмірної політизації українського суспільства, чітко визначити цінності й державні пріоритети, які не можуть бути піддані політичним ревізіям.

З огляду на різницю в соціокультурних та історичних ідентифікаціях мешканців різних регіонів країни, потрібно більше апелювати до об'єднувачих цінностей (єдність України, єдність Українського народу), акцентувати увагу на історичних постатях (наприклад, такі особистості, як князі Київської Русі, гетьмани доби Козацької держави, Т. Шевченко, М. Грушевський), історичних подіях, досягненнях наших спортсменів, митців, святах та спільних цілях (наприклад, «Євро-2012»), які об'єднують.

⁵⁵ Експертне опитування УЦЕПД ім. О. Разумкова, проведене з 22 по 27 червня 2006 р.

Вплив маніпулятивних технологій у ЗМІ на перебіг політичного процесу у 2007 р.

21 квітня 2008 р. на засіданні Ради національної безпеки і оборони України вперше з 2005 р. розглядалося питання інформаційної безпеки України. Президент України Віктор Ющенко чітко вказав на головні загрози у цій сфері, заходи, спрямовані на консолідацію українського суспільства, та на збереження ідентифікації України як держави: «Найбільша загроза національній безпеці – інформаційна експансія іноземних держав. Завдяки цьому в інформаційному просторі України проводяться інформаційно–психологічні кампанії по тих чи інших питаннях»⁵⁶. Президент підкреслив також, що це стосується насамперед тем національної єдності, територіальної цілісності, а також таких чутливих тем, як мова, релігія і культура, європейська та євроатлантична інтеграції. За підсумками засідання, апарат РНБОУ розробив відповідний проект Указу Президента України, в якому, зокрема, передбачено створення Концепції національної інформаційної політики та Доктрини інформаційної безпеки України.

Разом з тим поза увагою РНБОУ залишилися питання захисту свободи слова від поширення деструктивних маніпулятивних технологій, насамперед з боку політичних сил. Саме внутрішня інформаційна боротьба, яка іноді виходить за межі суспільної моралі, демократії й закону, створює сприятливе тло для проведення інформаційних операцій з боку іноземних держав. Такий висновок випливає з результатів аналізу контенту телеканалів України, здійсненого протягом 2007 року в рамках виконання моніторингу для Секретаріату Президента України.

Саме виявлення, попередження та нейтралізація наслідків застосування маніпулятивних технологій у ЗМІ, відповідна освітня робота з громадянами, які є споживачами інформаційного продукту телеканалів, радіо, преси, залишаються першочерговими пріоритетами забезпечення інформаційної безпеки держави. Досягнення цієї мети потребує розробки спеціальної моніторингової та аналітичної методології збирання

⁵⁶ Прес-служба Президента України Віктора Ющенка, 21.04.2008 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9385.html>

та оцінювання інформаційних повідомлень електронних та друкованих ЗМІ, відповідної організації роботи спеціалізованих органів державної влади, державних дослідницьких установ та громадських організацій.

У роботі пропонуються результати аналізу спостережень за висвітленням політичного процесу на загальнонаціональних телеканалах, аналізуються поширення і прояви маніпулятивних технологій. Транскрипти телесюжетів подано з використанням пошукової системи «Integrum».

§ 1. «Віртуалізація» української політики як загроза демократії та свободі слова

Інформаційна сфера України характеризується високим рівнем залученості у політичний процес боротьби за владу. Сьогодні телепростір України виконує функції одного з головних каналів політичної комунікації між населенням та державними і політичними інституціями. Формується феномен політичного впливу телебачення на суспільство, про який ще в 1997 р. попереджав Мануель Кастельс: «Політична комунікація та інформація відбуваються сьогодні насамперед у просторі ЗМІ. За межами медіа–простору існують лише політичні маргінали. Не можна сказати, що все те, що відбувається у політичному просторі, де домінують ЗМІ, визначається власне самими ЗМІ: політика залишається відкритим соціальним процесом. Проте логіка та організація електронних ЗМІ, поза сумнівом, формують та структурують політику»⁵⁷.

За умов неконсолідованої демократії такий неконтрольований вплив ЗМІ призводить до того, що «кандидат з найбільш привабливим і телегенічним образом та «нарративом», що легко знаходить відгук у масах глядачів, швидше здобуде перемогу, незалежно від політики чи програми»⁵⁸. Процес зростаючої «віртуалізації» української політики, на думку окремих західних дослідників (наприклад, того ж Ендрю Вілсона⁵⁹), є невідворотним для суспільств, які остаточно не позбулися радянського минулого ні в суспільній, ні в політичній практиці. Користуючись недорозвинутістю інститутів демократич-

⁵⁷ Castels M. The Information Age. Vol. II. The Power of Identity. – Oxford: Blackwell, 1997. – P. 312.

⁵⁸ Wilson A. Virtual Politics. Faking democracy in the Post–Soviet World. – New Haven and London: Yale University Press, 2005. – P. 47.

⁵⁹ Wilson A. Virtual Politics. Faking democracy in the Post–Soviet World. – New Haven and London: Yale University Press, 2005.

ного політичного суспільства, таких як політичні партії, виборчий процес, відповідальне політичне лідерство, законотворчий процес, за допомогою яких суспільство контролює владу, політичні еліти України «не можуть (не бажають) обтяжувати себе чесним та відкритим діалогом із суспільством»⁶⁰. Відповідно, зростає попит на способи утримання під контролем механізмів політичної мобілізації громадян, нав'язування їм певних політичних цілей, які пропонуються як «абсолютні» чи «обов'язкові цінності».

Арсенал маніпулятивних технологій є надзвичайно широким (досить вичерпний перелік основних маніпулятивних прийомів свого часу опублікований у книзі «Телебачення спецоперацій»⁶¹).

У реальному житті ці технології існують у комплексах, побудованих відповідно до намірів та цілей тих, хто їх намагається використовувати. Наслідком їх «вдалого» застосування є створення «перекрученої» політичної реальності, яка змушує об'єкти маніпулювання (виборців, політичних діячів, журналістів) змінювати свою думку, робити хибні висновки та ухвалювати рішення, які суперечать їхнім намірам чи справжнім інтересам.

Класичним прикладом може бути приховування мотиву концентрації та узурпації влади гаслами захисту демократії та порядку в країні, як це було під час інформаційної кампанії, що супроводжувала референдум з питань внесення змін до Конституції у 2000 р., або відверто деструктивна інтерпретація боротьби кандидатів у Президенти В. Ющенко і В. Януковича як «конфлікту Заходу і Сходу» України⁶².

Хоча після президентських виборів 2004 р. в Україні не зафіксовано повторення системного і централізованого застосування таких «найважчих» за наслідками маніпулятивних технологій як «інформаційна блокада» з боку влади чи власників телеканалів, ці технології й сьогодні посідають одне з чільних місць у пропагандистській діяльності політичних сил.

Відносно високий рівень довіри населення до ЗМІ ще більше стимулює політичні сили проводити через них інформаційні кампанії

⁶⁰ Почепцов Г. Г. Имидж и выборы. – К., 1997. – С. 72.

⁶¹ Телебачення спецоперацій. Маніпулятивні технології в інформаційно-аналітичних програмах українського телебачення: моніторинг, методи визначення та засоби протидії. Рекомендації щодо принципів відкритої редакційної політики телеканалів. – К.: Телекритика, 2003.

⁶² Wilson A. Ukraine's Orange Revolution. – New Haven and London: Yale University Press, 2005. – P. 89.

заради досягнення певних цілей. У цій ситуації більшість електронних ЗМІ, передусім телебачення, стали заручниками наближення політичної кризи. Починаючи з лютого 2007 р., на телеканалах постійно обговорювалася тема розпуску парламенту та проведення позачергових виборів у результаті протистояння Президента України та «антикризової» коаліції. Оскільки, медіа як бізнес слабо захищені від зміни власником своїх політичних поглядів, більшість телеканалів під час політичної кризи «вагалися» разом з ними. У вересні 2006 р. на більшості телеканалів власники і журналісти починають визначатися зі своєю позицією, об'єктами підтримки і критики: за Президента В. Ющенка і проти Прем'єр-міністра В. Януковича; за Президента України В. Ющенка і лідера опозиції Ю. Тимошенко – проти Прем'єр-міністра; за Прем'єр-міністра і проти лідера опозиції; за Прем'єр-міністра і проти Президента України та лідера опозиції; за лідера опозиції й проти всіх. При цьому жоден телеканал відкрито не декларував своєї позиції, що уможливило надання послуг з поширення меседжів конфліктуючим політичним партіям. Відповідно, інформаційні повідомлення часто мали анонімний і, водночас, правдоподібний характер, маючи потенціал корегувати громадську думку в той чи інший бік. Поява суперечливих версій та інтерпретацій подій спричинила зростання суспільного скепсису і недовіри до влади в цілому.

§ 2. Маніпулятивні й контрманіпулятивні технології у медіа під час виборчої кампанії (липень–вересень 2007 р.)

Позачергові вибори до Верховної Ради України були другими після руйнування владної інформаційної монополії, разом з якою зруйнувалася централізована система інформаційних маніпулювань. І хоча за такий короткий термін справжні професійні стандарти в українській журналістиці утвердитися не могли, можливості політиків виносити на суд громадян альтернативні точки зору, обговорювати реальні проблеми суспільства замість інспірованих політехнологічних міфів значно розширилися.

Переважна більшість політичних партій та блоків партій використовувала інформаційний простір для проведення інформаційних операцій. Автори зробили спробу відстежити, які меседжі продукували

вітчизняні політики, які інформаційні технології використовували для їх донесення, як ці технології відбилися на масовій свідомості.

На початковому етапі офіційної виборчої кампанії учасники виборчих перегонів насамперед намагалися закріпити у свідомості виборців свої ключові ідеї.

Інформаційні кампанії Партії регіонів та блоку «Наша Україна – Народна самооборона» розвивалися за схожими сценаріями. Подібність зумовлюється обов'язком обох політичних сил втілювати цілі та завдання, поставлені їх лідерами – Президентом України Віктором Ющенком та тодішнім Прем'єр-міністром Віктором Януковичем, оскільки саме їм політичні партії завдячували своїми рейтингами. Крім того, політтехнологи розраховували на те, що публічну діяльність Президента та прем'єр-міністра центральні телеканали змушені висвітлювати безкоштовно і переважно нейтрально. Природно, що саме таке висвітлення є найбільш сприятливим з точки зору донесення ключових меседжів до виборців в умовах короткочасної виборчої кампанії.

Блок «Наша Україна – Народна Самооборона»

Однією з сильних сторін публічної кампанії НУНС стало захоплення інформаційної ініціативи, заповнення інформаційного вакууму новими ідеями, автором яких позиціювався Президент України. Йдеться про такі меседжі, як «Скасуємо депутатську недоторканність», «Закон один для всіх» та президентські «соціальні ініціативи».

Отже, в президентському блоці всі основні програмні меседжі виголошувалися передусім Віктором Ющенком. А головні заклики до виборців, які поширюються синхронно в телерадіорекламі та на білбордах по всій Україні – «Скасуємо депутатську недоторканність» і «Закон один для всіх!» – мали переконати людей у правоті Президента та закріпити в масовій свідомості образ «останнього бастиону» законності та справедливості в країні.

У такому форматі інформаційна кампанія НУНС дозволяла реалізовувати одразу дві цілі: забезпечувати одне з лідерських місць у виборчих перегонах та перевіряти на практиці ідеї, що можуть бути покладені в основу майбутньої президентської виборчої кампанії.

Тиражування основних меседжів у контакті зі ЗМІ та населенням забезпечувала перша десятка виборчого списку НУНС. Така практика

є цілком виправданою і широко застосовуваною у виборчих кампаніях розвинених європейських демократій. Це також крок уперед порівняно з кампанією 2006 року, коли ЗМІ отримували суперечливі сигнали та заяви від різних спікерів, часто навіть не уповноважених на висвітлення позиції президентського блоку. Проблемним місцем кампанії президентського блоку на стартовому етапі було утримання інформаційної переваги, яке виявилось, з одного боку, у реалізації виголошених ідей, принаймні, досягненні певних проміжних результатів, а з іншого – у максимальному поширенні й повторюваності цих ідей в інформаційному просторі.

Проте, вже у серпні стало очевидно, що нарощувати інформаційний вплив виключно за допомогою ідеї скасування недоторканності неможливо. Тоді НУНС змінив тактику: тиражування радикальних меседжів було доручено Юрію Луценку, а Президент, виконавши роль лідера кампанії НУНС, отримав змогу позиціюватися «над суттєвою» і проводити тему скасування депутатської недоторканності на новому рівні. Президент скористався цим статусом і 24 серпня у своїй урочистій промові на честь Дня Незалежності оголосив про початок «конституційного оновлення»: «Я ініціюю скликання національної конституційної ради, яка підготує проект нової редакції Конституції України. Цей процес – справа не одного дня, але ніхто не зуміє його затягти. Він також не може бути заручником виборів, бо має глибинне значення для кожного»⁶³. Хід Віктора Ющенка дозволив випередити подальші дії БЮТ, спрямовані на провокування нової віртуальної війни між БЮТ та НУНС за переділ «помаранчевого» електорату.

Кульмінацією виборчої кампанії «Нашої України – Народної самооборони» стала масштабна акція «Народне віче» у Львові (13.09.2007), в рамках якої відбулося символічне підписання вимоги про скасування депутатської недоторканності. У своєму виступі Президент України закликав виборців підтримати НУНС, назвавши його своєю командою, а також зауважив, що єдність демократичних сил – «НУНС» та Блоку Тимошенко – є «запорукою спільної перемоги». Чітко артикульовані Президентом тези про об'єднання у наступному парламенті демократичних сил та створення майбутнього демократичного уряду сприяли

⁶³ Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди Дня Незалежності на Софійській площі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/7263.html>

мобілізації «нашукраїнського» електорату і навіть дещо зміцнили симпатії «помаранчевих» виборців до блоку НУНС.

На завершальному етапі виборчої кампанії НУНС Президент України Віктор Ющенко взяв на себе тягар VIP-агітації, з якою так і не вдалося впоратися блоку. Так, 17 вересня на відкритті Форуму «Влада і бізнес – партнери» Президент пообіцяв полегшити життя підприємців; 18 вересня на Всеукраїнській нараді з питань розвитку ринку зерна виголосив низку ініціатив з підтримки сільгоспвиробника, 19 вересня на нараді з губернаторами запропонував новий план реформування Конституції з розширенням прав місцевого самоврядування і посилення президентського контролю за діями місцевої влади.

Під час зустрічі з Прем'єр-міністром В. Ющенко нагадав про відповідальність за проведення «чесних і прозорих виборів». Таким чином, виборці побачили реальну силу для утримання «регіоналів» у межах закону. Поряд з активністю СБУ щодо виявлення порушень у списках виборців та виграними справами у судах щодо агітації за НУНС і голосування громадян, які повертаються з-за кордону за кілька днів до 30 числа, це позитивно позначилося на зростанні прихильності виборців до Президента.

Зрештою, саме В. Ющенко поставив крапку у виборчій кампанії своїм зверненням до народу ввечері 29 вересня. У своєму виступі Президент ще раз підкреслив, що лише він здатен говорити від імені Українського народу, причому «з позиції правди і позиції сили». Він нагадав, що дострокові вибори – це його заслуга і шанс «подолати корупцію».

Партія регіонів

Початок виборчої кампанії Партії регіонів, особливо її медійної складової, був ускладнений для В. Януковича проблемами з особистим здоров'ям та цілою низкою надзвичайних ситуацій. Це зумовило і стиль її розгортання.

Фактично до початку серпня лідер «регіоналів» був змушений постійно захищатися від «соціальних ініціатив» Президента, від Ю. Тимошенко і пролобійованого нею рішення Конституційного Суду про відновлення пільг на мільярди гривень, від тиску з боку О. Мороза щодо скликання позачергової сесії.

Треба віддати належне В. Януковичу як публічному політичному лідеру: жодна з вимог суперників чи «партнерів» не була задоволена навіть частково. Телекартинка протягом усього періоду демонструвала впевненого у своїй правоті «державного мужа», чого було зрештою цілком достатньо для утримання рейтингу ПР. З цією самою метою двічі було проведено підбиття підсумків першого року роботи уряду: перед лікуванням В. Януковича в Іспанії та після нього, на початку серпня. Прем'єр-міністр прозвітував про економічні досягнення, анонсував осіннє підвищення соціальних виплат, зарплат і пенсій, а у відсутності реформ звинуватив опозицію, яка заблокувала роботу парламенту. Таким чином було оформлено головний меседж Партії регіонів на старті кампанії: Янукович і його команда працюють і долають усі труднощі й перешкоди. Саме він став основою політичної реклами та офіційної партійної пропаганди.

Серед тактичних невдач найбільшою стала нездатність команди прем'єр-міністра залучити в агітації на свій бік лідерів Росії. Візит В. Януковича на відкриття Міжнародного аерокосмічного салону «МАКС-2007» в підмосковному Жуковському та зустріч з президентом РФ В. Путіним перша п'ятірка (за рейтингом компанії Gfk) українських телеканалів («Інтер», «1+1», ICTV, Новий, СТБ) прокоментувала стримано, оскільки жодних чітких заяв про підтримку Януковича Путін не зробив.

Після офіційного старту виборчої кампанії перед Партією регіонів постали інші важливі завдання: знайти спосіб стримати зростання рейтингу «помаранчевих» та мобілізувати власний електорат, який у період відпусток міг збайдужіти до участі в політичному процесі або почати переорієнтацію на більш радикальних комуністів. Щодо мобілізації, то це завдання виконувалося за всіма канонами західних виборчих кампаній – Партія регіонів постала в образі команди односторонців, які вірять у свою перемогу.

Особливу логіку і тактику контрпропаганди зумовлювала відсутність чіткої ідеології в таборі Януковича. Найпоширенішими прийомами стали перехоплення і доведення до абсурду ідей противників, звинувачення суперників у брехні, тиражування інформації, що свідчить про розрив між словами та діями опонентів. Зокрема, прийом «доведення до абсурду» був застосований щодо ідеї скасування

депутатської недоторканності та депутатських пільг. Прикладом поширення дискредитаційної інформації про суперників було розкручування Партією регіонів тези про безальтернативність коаліції з пропрезидентськими силами. Провокуючи серед прихильників Президента недовіру, Партія регіонів за відсутності інструментів протидії зростанню рейтингу Ю. Тимошенко прагнула вплинути на позитивну динаміку рейтингу Президента. Проте потужнішої технології, спрямованої на припинення зростання популярності НУНС та БЮТ та провокування розколу між ними, у Партії регіонів протягом вересня не було.

На завершальному етапі виборчої кампанії В. Янукович повністю присвятив себе безпосередньому спілкуванню з виборцями за однаковою схемою: відвідання трудових колективів, виступи на мітингах прихильників, прямі ефіри на місцевому телебаченні. У вересні команда Віктора Януковича приготувала для глядачів серію інформаційних приводів, що мали на меті мобілізувати максимум власного електорату та, водночас, посіяти сумнів щодо доцільності участі у виборах кандидатів серед колишніх прихильників «помаранчевих» лідерів. Ефективність цих кроків була різною.

Абсолютно невдалою була провокація повторення «Тимошенкогейту», яку здійснила І. Богословська в прямому ефірі «Інтера» на ток-шоу «Свобода Савіка Шустера» (31.08.2007). Серйозного ефекту заяви Богословської не мали, оскільки були дуже швидко спростовані лідеркою БЮТ.

Проголошений намір організувати Всеукраїнський референдум про надання російській мові статусу другої державної, очевидно, мав на меті спровокувати різку реакцію НУНС або БЮТ, а отже, створити привід для нового витку звинувачень цих сил у націоналізмі та антиросійських настроях. Вже за кілька днів було оголошено про надходження 3 млн підписів на підтримку референдуму, проте далі заява справа не пішла і очікуваного тиску на Президента чи ЦВК з вимогою почати процедуру референдуму не справила.

Вдалішим стало «затвердження» проекту Державного бюджету на 2008 р. на засіданні Верховної Ради 20 вересня. Його поширили всі телеканали. Партія регіонів у черговий раз ілюструвала свій імідж як влади, яка не обіцяє, а діє: поки уряд Януковича і коаліція працює і ухвалює рішення, опозиція займається балаканиною.

Але найефективнішим став заклик до виборців не підтримувати дрібні партії, який ПР підхопила після БЮТ. Заклик «не змарнувати свої голоси» з середини вересня регулярно лунав у рекламних роликах Партії регіонів, де, очевидно, усвідомили, що підтримка потенційних, але надто амбітних сателітів може негативно позначитися на власних електоральних показниках.

За десять днів до виборів, аби покращити ситуацію, Партія регіонів розгорнула масштабну інформаційну атаку проти Президента та Ю. Тимошенко. Під час поїздки до Дніпропетровської області В. Янукович заявляв про підготовку президентськими силами фальсифікації результатів виборів у регіонах, де значною полярністю користується Партія регіонів («Інтер», 1+1). Свого апогею ця операція досягла після прямої публічної погрози прем'єр-міністра на адресу Президента про можливість народного бунту у разі фальсифікації результатів виборів (читай – якщо ці результати не влаштують «регіоналів»). Загалом Партія регіонів вирішила на фініші виборчої кампанії використати досвід, здобутий «помаранчевими» під час виборчої кампанії 2004 року. Увесь тиждень В. Янукович у своїх поїздках та виступах у прямих ефірах регіональних ТРК проводив два головні меседжі: БЮТ і НУНС можуть виграти лише в разі фальсифікації виборів; якщо буде фальсифікація виборів, Партія регіонів очолить масові акції громадянської непокори.

Масштаб істерії, розв'язаний (промовцями, ораторами, але не спікерами!) «регіоналами» на всіх без винятку телеканалах, очевидно, мав на меті приховати явні суперечності нових меседжів з інформаційною кампанією ПР, що велася протягом липня–вересня і зводилася до пропагування «видатних» досягнень уряду Януковича порівняно з провалами «помаранчевих». Актуалізація образу «підступного ворога» мала витіснити зі свідомості виборців, які ще вагаються чи байдуже ставляться до голосування, реальні прорахунки і помилки уряду Януковича. Водночас, щоб пом'якшити цей радикалізм, 28 вересня під час заключних телемостів і концертів було вжито символічних заходів, що мали продемонструвати мирні наміри Партії регіонів, а в заключному слові В. Янукович закликав до порозуміння і припинення політичної кризи.

У ніч після виборів і вранці 1 жовтня Партія регіонів не розвивала тему фальсифікацій. Мейнстрім коментарів промовців ПР включно з

В. Януковичем був присвячений необхідності формування «широкої коаліції» та висловленню сумнівів у перемозі «помаранчевих». Очевидно, в штабі «регіоналів» до останнього моменту не знали, якими будуть офіційні результати виборів, і не поспішали заперечувати законність процесу підбиття підсумків.

Отже, Партія регіонів на момент голосування 30 вересня психологічно готувала своїх виборців до двох варіантів завершення кампанії: або тріумфальне повернення в Раду, або початок нового витка кризи, але вже за власної моральної переваги – принаймні в очах своїх виборців.

Блок Юлії Тимошенко

З усіх провідних учасників виборчих перегонів найбільш «технологічну» кампанію проводив Блок Юлії Тимошенко. БЮТу вдалося вмістити в обмежені часові межі виборчої кампанії практично весь арсенал агітаційних заходів. На відміну від своїх конкурентів Блок Юлії Тимошенко продемонстрував вміння створювати інформаційні приводи з досить рутинних речей, як-от з формальної відмови ЦВК у реєстрації виборчого блоку.

Телевізійна реклама БЮТу відбувалася більш-менш традиційно. Першим і найважливішим каналом зв'язку з виборцями стало особисте телеспілкування Юлії Тимошенко з електоратом. У цих спілкуваннях лідерка у стислі терміни пройшла від спроби закріпити за собою заслугу у проведенні дострокових виборів до презентації глобальної стратегії «Національного прориву». Відповідні рекламні ролики експерти оцінили доволі суперечливо, але претензії стосувалися, швидше, естетики, ніж аналізу за змістом. Наприклад, вважалося, що підкреслена м'якість і стриманість поведінки Тимошенко в кадрі, тихий голос тощо щиро не сприйматимуться виборцями. Насправді така спроба коригувати надмірно агресивний імідж лідерки БЮТу була досить логічним кроком, що мав на меті послабити роздратування тих виборців, яких відштовхує надто активний і самовпевнений образ Тимошенко.

Таким само логічним було й інформаційне просування «нової стратегії національного розвитку», що мало на меті наголосити на конструктивній позиції БЮТу як політичної сили. Попри очевидну банальність такого ходу,

що в різних інтерпретаціях використовувався раніше іншими політичними силами, «конструктивність» БЮТ мала успіх.

Загалом той факт, що БЮТ активно експлуатував подібні, давно відомі технології, лише підтвердив тотальний характер його агітаційної кампанії. Кульмінацією телевізійної піар-кампанії БЮТ протягом серпня-вересня стали сюжети під загальним меседжем «Зробила тоді – зробить і зараз» – своєрідна адаптована версія парламентської виборчої кампанії 2006 року «народного прем'єр-міністра», побудована на апеляції до реальних чи віртуальних досягнень першого уряду Тимошенко. Крім утвердження тези про найкращого кандидата на прем'єрську посаду, цей напрям телевізійної агітації мав контрпропагандистську спрямованість і мав розвіяти негативні стереотипи сприйняття лідерки БЮТ.

У вересні БЮТ приділив значну увагу просуванню та рекламуванню іміджу свого лідера як потужного економіста. Зустріч Юлії Тимошенко з іноземними інвесторами та дипломатами, на якій лідерка блоку озвучила свої плани про поліпшення інвестиційного клімату в Україні після приходу на посаду прем'єр-міністра, завершилася традиційно – підписанням символічного «контракту» – своєрідної декларації про наміри. Протягом вересня Ю. Тимошенко встигла укласти дев'ять подібних «угод» з різними категоріями населення, зокрема студентами, молодими сім'ями, пенсіонерами, транспортниками, моряками. Укладання угод з метою створення інформаційних приводів не можна назвати ноу-хау. Швидше за все, ідея дісталася БЮТ від технологів поглинутої ним партії «Реформи і порядок», яка свого часу практикувала такі «угоди».

Іншим стратегічним напрямом інформаційної боротьби БЮТ у вересні стала спроба дискредитації уряду Януковича, особливо серед російськомовних громадян та мешканців Півдня і Сходу країни. У власній статті, опублікованій у журналі «Кореспондент», лідерка БЮТ звинуватила уряд Януковича у бажанні захопити найцінніші промислові підприємства, ілюструючи це прикладом приватизації ВАТ «Дніпроенерго» структурами Р. Ахметова. За її словами, справжня програма кабінету Януковича – «урвати побільше, а відбігти подалі»⁶⁴.

⁶⁴ *Тимошенко Ю.* Чесно про головне / Юлія Володимирівна Тимошенко // Кореспондент. – 2007. – 7 вересня.

У регіонах, що традиційно вважалися лояльними до В. Януковича, Ю. Тимошенко розгорнула критику економічної складової програми Партії регіонів. Зокрема вказувалося на невідповідність передвиборних обіцянок ПР реальному державному бюджету в частині виплат матеріальної допомоги при народженні першої, другої та третьої дитини, індексації доходів громадян залежно від інфляції.

Серед найефектніших інформаційних ходів БЮТ варто згадати прем'єру документального фільму «Мати і мачуха» на Першому Національному каналі про долю українських заробітчан за кордоном, автором та ведучою у якому була сама Ю. Тимошенко. Очевидно, важливо було, щоб фільм побачила ширша аудиторія, ніж заробітчани, – їх родичі та близькі в Україні. На відміну від комуністів, лідер яких досить часто оперував у своїй риториці згадкою про заробітчан – жертв антинародної політики влади, БЮТ зміг перевести тему у людський, майже побутовий вимір, що не могло не викликати позитивного відгуку.

Наприкінці виборчої кампанії основні інформаційні зусилля БЮТ були спрямовані на захист тези про легітимність цих виборів та легітимність майбутніх результатів виборів. Адже блок мав позитивну динаміку рейтингу та й загальна логіка політичного процесу і поведінка союзників та опонентів обіцяли БЮТу щонайкращі перспективи. Від імені БЮТ було поширено заяву про те, що блок не має наміру оскаржувати результати виборів у цілому і вдаватиметься до судових позовів лише на окремих ділянках у разі допущення там фальсифікації.

Блок Володимира Литвина

Для экс-спікера парламенту Володимира Литвина позачергові парламентські вибори стали шансом повернутися у велику політику. Його політична сила мала обрати найнадійнішу стратегію боротьби, яку вже нав'язували опоненти, – ставку на особистість лідера. Щоб вирізнитися на тлі Ющенка, Тимошенко і Януковича, В. Литвин мусив відмовитися від ідеї «загального та всеосяжного порозуміння» і перетворився на рішучого критика діяльності влади в цілому і провідних політичних сил зокрема.

Інформаційна кампанія Блоку Литвина стояла на «трьох китах» – трьох меседжах, що домінували в його телерекламі. Перший меседж –

«повернення Литвина» як поява єдиної реальної альтернативи існуючому протистоянню «помаранчевих» та «біло-синіх». Як і в попередній виборчій кампанії, єдиним значущим аргументом на користь цієї тези був наголос на особливій ролі Литвина у розв'язуванні кризи 2004 року. Другий меседж – позиціонування Литвина як єдиного представника реальних інтересів «простих людей», оформлення претензії на особливо глибоке знання цих інтересів і високий рівень довіри. Цю ідею Блок Литвина активно просував за допомогою яскравих, замовних сюжетів («ТСН», «1+1»): розповідь про його відвідини матері, яка мешкає у селі та розповідає сину, а разом з ним і глядачам, про звичайні сільські проблеми.

І, нарешті, третій меседж – це ідея повернення Володимира Литвина в крісло спікера Верховної Ради як універсальний рецепт перемоги «над безладом, підлістю і цинізмом». Цим набором тез, який за рівнем наведеної аргументації можна було б віднести до розряду «безпідставних тверджень», практично вичерпувалася рекламна частина агіткампанії⁶⁵.

Однією з ключових проблем блоку Литвина була практична відсутність інших авторитетних спікерів, відомих на загальнонаціональному рівні, які могли б підтримати зусилля свого лідера. Ставка робилася на спікерів регіонального масштабу, які діяли на іншому рівні комунікації. Але такий підхід навряд чи був спроможний компенсувати втрати від відсутності в ефірі інших представників блоку.

Медійна кампанія В. Литвина базувалася на поїздках лідера блоку регіонами та висвітленні цих поїздок на телеканалах із загальним гаслом «Країні потрібен Литвин». Під час цих турів прес-служба блоку поширювала інформацію про чергові економічні та соціальні ініціативи Литвина, які найчастіше розміщувалися у стрічках інформагентств або ставали основою для замовних сюжетів на телебаченні.

СПУ

Соціалісти починали кампанію з найгіршої позиції: і опоненти, і союзники готували їм роль офірного цапа. Попри оптимістичні

⁶⁵ *Передвиборна* програма виборчого блоку політичних партій «Блок Литвина» (Народна партія, Трудова партія України): Від безладу – до справедливого порядку! // *Голос України*. – 2007. – № 171. – 25 верес. – С. 4.

заяви лідера СПУ і спікера Верховної Ради Олександра Мороза щодо впевненості у подоланні партією прохідного бар'єру, СПУ виглядала найменш організаційно та медійно підготовленим учасником виборчих перегонів з–поміж провідних політичних сил.

Головна й очевидна проблема партії – реальна втрата сталого електорату, який не зміг «пережити» кардинальну трансформацію політичної орієнтації, здійснену партійною верхівкою. Розкол партійних оргструктур на місцях, втрата головної складової медійного потенціалу (газети «Сільські вісті») та опосередкованого впливу на ТРК «Ера» лише доповнили несприятливу ситуацію, в якій опинилися соціалісти.

Телевізійна присутність соціалістів базувалася на «адмінресурсі» О. Мороза як спікера розпущеної Верховної Ради, на статусі міністра внутрішніх справ В. Цушка та голови Фонду держмайна В. Семенюк. У той же час міністерська діяльність М. Рудьковського створила додаткову негативну проблему під час виборів.

В ефір загальнонаціональних каналів вийшов лише один ролик за участю О. Мороза, в якому він оприлюднив три тези: вибори – авантюра, соціалісти – захисники істинного народовладдя, запорукою якого є остаточна реалізація політреформи, і, нарешті, Ющенко – це Кучма сьогодні. Показовим був останній абзац виборчої програми СПУ: «Чому проти Конституції України та соціалістів виступає Президент Віктор Ющенко? Бо його команда хоче повернути собі повноваження попереднього президента для задоволення власних інтересів, а не інтересів народу. Соціалісти не дають цього робити! І не дадуть!»⁶⁶. Ще два меседжі О. Мороз озвучив напередодні Дня Незалежності. Під час поїздки до Черкас він заявив, зокрема, про підготовку фальсифікацій виборів та прагнення Президента втягнути Україну після виборів у НАТО⁶⁷.

Повернення до антинатовської і антизахідної риторики поряд із заявами про фальсифікацію свідчили про смислову кризу кампанії соціалістів та прагнення зіграти на полі радикальних прихильників Партії регіонів, яким могла не сподобатися «м'якість» Януковича у стосунках з Президентом.

⁶⁶ *Передвиборна* програма Соціалістичної партії України // Голос України. – 2007. – № 166. – 18 верес. – С. 4.

⁶⁷ *Мороз* переконаний, що проти нього ополчилися «супердержави» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-209106.html>

У вересні Соціалістична партія пожертвувала власною виборчою кампанією заради особистої кампанії її лідера, спікера О. Мороза, з підготовки громадської думки до сценарію зриву чи скасування позачергових виборів. Зокрема в ефірі телеканалу «1+1» (24.09.2007) О. Мороз розповідав про три мільйони заробітчан із Західної України, яких виявило МВС під проводом його однопартійця і яких потрібно викреслити зі списків виборців.

Апеляції СПУ до ЦВК, вимога отримати від Конституційного Суду остаточний висновок щодо «виборчого» Указу Президента – все це свідчило про наміри О. Мороза знайти для себе вигідну нішу у разі програшу на виборах.

КПУ

Комуністи традиційно продемонстрували консервативність підходів до технологій власного інформаційного просування. Це пояснюється насамперед особливістю їх електоральної бази. Тенденція до зменшення кількості виборців, які голосують за радянські гасла, підтверджується тим, що КПУ зберегла статус парламентської партії з рейтингом 5,39 %.

Взагалі КПУ під час позачергових виборів опинилася у досить специфічному становищі. З одного боку, комуністи були номінальним союзником Партії регіонів, бо лише цей союз дозволяв їм розраховувати на отримання хоч невеличкого «шматочка» владного ресурсу як під час виборів, так і після них. З іншого боку, Партія регіонів активно поглинала рештки електорату своїх лівих союзників, без особливих застережень переймаючи їх риторику. «Регіонали» були зовсім не проти того, щоб не допустити проходження КПУ у парламент, готуючи умови для створення «широкої коаліції» з НУНС.

Інформаційну стратегію КПУ визначила відсутність власного потужного медійного ресурсу чи вагомого впливу на телеканали, що дозволяв би проводити сплановані інформаційні кампанії. Ставками цієї кампанії були партійні друковані видання і безпосередні зустрічі з виборцями. У загальнонаціональному медіапросторі лідери КПУ з'являлися швидше зі статусних міркувань та для просування якихось окремих меседжів. Публічні виступи лідера КПУ Петра Симоненка в телеєфірі (а він звично залишався практично єдиним спікером своєї

партії) переважно зводилися до трансляції досить одноманітного меседжу – про перетворення України на парламентську республіку і ліквідацію посади президента. Це підкріплювалося традиційними ідеологічними штампами: державним статусом російської мови і антинатовською риторикою.

У вересні, зважаючи на загрозу перерозподілу голосів своїх прихильників на користь ПР, КПУ зосередила зусилля на роз'ясненні виборцям відмінностей між нею та Партією регіонів. З цією метою П. Симоненко під час регіональних турів використовував наступальну риторику та аргументи БЮТ, критикуючи уряд Януковича за «антисоціальний» проект державного бюджету на 2008 рік, за рішення дозволити у новому році продаж земель сільгосппризначення. Також постійно наголошувалося, що саме Янукович разом з президентом несе відповідальність за проведення позачергових виборів.

Ефективною інформаційною атакою комуністів проти Партії регіонів, що спрацювала в південно-східних областях, можна вважати поширення тези про те, що комуністи у парламенті стануть запорукою нестворення коаліції між В. Януковичем і В. Ющенком та змусять олігархів виконувати соціальні зобов'язання перед народом.

Таким чином, розраховуючи на певні електоральні дивіденди, комуністи на заключному етапі виборчої кампанії свідомо вдалися до загострення стосунків з Партією регіонів.

Інші політичні проекти

На тлі боротьби політичних «вагозовів» новостворені та маловідомі політичні проекти на позачергових виборах виглядали приреченими. Ці партії та блоки не мали часу для того, щоб спробувати залишити у виборців бодай якусь згадку про себе до наступних виборів. Основний розрахунок керівники цих проектів робили на те, що під час протистояння основних сил вдасться відіграти роль «спойлерів» і отримати з цього переваги від переможців. З цією метою деякі аутсайтери демонстрували досить високу інформаційну активність.

Серед таких «технічних» проектів варто виділити Партію вільних демократів (ПВД) та блок «КУЧМА», які намагалися привернути до себе увагу епатажними діями, водночас намагаючись репрезентувати себе як серйозні політичні проекти. Зокрема ПВД обрала новим голо-

вою партії міського голову Черкас С. Одарича, формально замінивши скандального М. Бродського. До списку ПВД був включений екс-майор держохорони М. Мельниченко, ім'я якого використовувалося як символ боротьби з корупцією серед вищих посадових осіб. ПВД розміщувала скандальну зовнішню рекламу, намагаючись говорити «народною мовою» (наприклад: «Ми змусимо цих ублюдків бути чесними»). Нарешті на початку вересня вони пообіцяли у разі свого проходження до парламенту запровадити інститут подвійного громадянства.

Основні зусилля контрпропаганди ПВД і блоку «КУЧМА» були спрямовані проти Президента України та лідера БЮТ. Втім своєї головної мети деякі позапарламентські партії досягли – нагадали виборцю про своє існування.

§ 3. Маніпулятивні і контрманіпулятивні технології у медіа під час коаліційних переговорів (жовтень–грудень 2007 р.)

Позачергові парламентські вибори завершилися здобуттям переваги опозиційних сил (НУНС і БЮТ) над партіями антикризової коаліції (ПР, КПУ та СПУ). Протягом жовтня–грудня в інформаційному просторі розгорнулася боротьба за утвердження можливих форматів нової коаліції, яка поступово переростала в безкомпромісну боротьбу лідерів БЮТ і ПР як найбільш імовірних претендентів на посаду прем'єр-міністра. За такої ситуації Президент України спрямував зусилля на зменшення гостроти політичної боротьби та формування сприятливої громадської думки щодо можливого об'єднання трьох найбільших парламентських фракцій у так звану «широку коаліцію».

Медіа-позиціонування Президента України

Завершення виборів у ситуації невизначеності, коли жодна з провідних політичних сил не здобула достатньої підтримки, щоб стати центром тяжіння для нової коаліції, створило сприятливі умови для позиціонування Президента головним політичним гравцем.

Телезвернення Президента України від 3 жовтня стало «точкою відліку» для коаліційних переговорів між переможцями парламентських виборів. Меседжі В. Ющенка мали конструктивний характер і позиціювали його головним переможцем виборів, політиком, від рішення якого залежатиме остаточний варіант коаліції: «*Я переслідую*

одну мету: з виборів Україна повинна вийти єдина. З виборів не повинно вийти дві України. Хотів би підкреслити, що закликаю політичних колег, політичних лідерів партій, які пройшли до парламенту, не керуватися персональними візіями, персональними інтересами, а консолідувати взаємодію ключових політичних гравців українського парламенту навколо національних пріоритетів»⁶⁸.

На зустрічі з лідерами парламентських фракцій (08.10.2007) Глава держави ще раз наголосив, зокрема, на своїх вимогах до майбутньої коаліції, навмисне не окреслюючи коло її учасників. Ці меседжі транслиували всі провідні телеканали:

- забезпечити утворення коаліції протягом наступних 5 днів і запропонувати кандидатуру прем'єр-міністра;
- скасувати неконституційний закон «Про Кабінет Міністрів»;
- визнати виключною прерогативою Президента призначення керівників «силових відомств»;
- присвятити роботу парламенту у 2008 році «формуванню нової редакції Конституції, яка б не дозволила з одного боку узурпації влади, будь-яким інститутом чи особою»⁶⁹.

Після того, як Юлія Тимошенко заявила (9.10.2007) про можливу участь у президентських виборах у разі відмови НУНС відновити «помаранчеву коаліцію», Президент знову перебирає на себе ініціативу у переговорному процесі, про що повідомляє громадян та політичні сили у телезверненні 17.10.2007. Головною метою нового телезвернення Президента було попередження інформаційних атак з боку БЮТу щодо недотримання Ющенком свого слова чи його змови з Януковичем: «15 жовтня Блок Юлії Тимошенко і блок «Наша Україна – Народна самооборона» представили Президенту України свій спільний план дій і заявили про готовність сформувати більшість у парламенті України. Підтримую цей намір. Підкреслюю: ці сили взяли на себе відповідальність за розвиток ситуації і продуктивну роботу у вищому законодавчому органі. Очікую, що з моменту відкриття сесії більшість утворить коаліцію»⁷⁰.

⁶⁸ Заява Президента України Віктора Ющенка щодо формування парламентської коаліції, 03.10.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/7719.html>

⁶⁹ Вступне слово Президента на зустрічі з лідерами політичних сил 08.10.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/7768.html>

⁷⁰ Радіопрограма «Акценти Президента» від 20.10.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/7940.html>

У другій половині жовтня Президент продовжував зміцнювати свою лідируючу позицію щодо головних сторін конфлікту. Зокрема, перебуваючи у Харкові, Президент наказав «демократичній» коаліції налагодити співробітництво з Партією регіонів: «Я переконаний, якщо Бог хотів послати Україні обставини, за яких політичні сили мали б можливість сісти за стіл і взяти на себе відповідальність за політичну стабільність, насамперед, в українському парламенті, він би кращого випадку й кращих результатів голосування не дав би. Це унікальна обставина, щоб ми вийшли із цих переговорів у новій якості». (ІСТV, Факти, 23.10.2007)

В інтерв'ю телеканалу «Інтер» 28.10.2008 після офіційного оприлюднення результатів виборів Президент ще раз задекларував свою позицію.

1. Коаліція БЮТ і НУНС є пріоритетним сценарієм, оскільки Президент ще не забув, якими методами його суперники намагалися зібрати 300 голосів у березні.

2. Коаліція БЮТ і НУНС є цінною для Президента лише в тому разі, якщо вони знайдуть спільну мову з іншими фракціями для забезпечення стабільної роботи парламенту.

3. У разі провалу коаліційних переговорів лідери БЮТ і НУНС мусять визнати свою відповідальність, а не перекладати її на Президента.

Протягом вересня–листопада вплив Президента України на урядову політику став помітним і системним, чого раніше неможливо було уявити через опір антикризової коаліції. Замість опору Кабінет Міністрів В. Януковича демонстрував готовність виконувати директиви Глави держави. Це добре видно з медійного висвітлення процесу ліквідації наслідків екологічної катастрофи в Керченській протоці (11–21 листопада) та пожежі на шахті імені Засядька (18–28 листопада). У публічній сфері Президент і Прем'єр-міністр уникнули використання ситуації в Керченській протоці для суперництва, демонстрували готовність піднятися над вузькопартійними інтересами та об'єдналися для ефективнішої відповіді на кризові ситуації.

А з точки зору інтересів В. Ющенка таке позиціонування було логічним і досить виграним: у той час як тривали виснажливі коаліційні переговори з БЮТ, Президент робив конкретні кроки

для захисту інтересів громадян. Президент на власному прикладі демонстрував, як потрібно працювати із запеклими опонентами, що не вдається ані його підопічним з НУНС, ані лідерам БЮТ.

Іншим напрямом інформаційної активності стало відбиття інформаційних «атак» з боку БЮТ та протидія спробам розколоти блок НУНС. Зокрема глава Секретаріату В. Балого розкритикував Ю. Тимошенко за вимоги до Президента призначити головами місцевих держадміністрацій у 16 регіонах, де її блок здобув перше місце на позачергових виборах, представників саме цієї політичної сили. Так, 30.10.2007 В. Балого виступив із заявою, що мала дисциплінувати різні групи впливу у блоці. Глава Секретаріату коректно нагадав лідерам партій, що входять до блоку, їх передвиборну обіцянку щодо об'єднання в єдину партію.

У листопаді інформаційна боротьба за формат коаліції ще більше загострилася. На тлі зближення позицій і співпраці Президента і прем'єра з важливих питань розвитку і захисту держави (газові переговори, боротьба з інфляцією, реагування на надзвичайні події) лідери БЮТ і НУНС починають шантажувати Главу держави відмовою у довірі та підтримці на наступних президентських виборах.

Це змусило Президента у підсумковому інтерв'ю 25 листопада 2007 р. знову повернутися до теми коаліційних переговорів і оприлюднити своє бачення ситуації, що склалася. Цього разу В. Ющенко був більш відвертий та прямолінійний. Його основні меседжі мали риторику попереджень для політиків, які захопившись процесом розподілу посад у демократичній коаліції, намагалися обмежити вплив Глави держави:

1) у парламенті з'явиться лише та коаліція, яка відповідатиме інтересам Президента;

2) В. Ющенко готовий працювати з Ю. Тимошенко в разі її обрання прем'єр-міністром.

Своїми заявами Президент передбачав досягти дві цілі. По-перше, висловити чітку позицію перед виборцями про те, що він перший ніколи не піде на розрив союзу з Ю. Тимошенко. По-друге, по суті це була пересторога від повторення інтриг і боротьби за владу, які мали місце у 2005 р. Детальніше цей меседж був розгорнутий в інтерв'ю Президента «Інтерфакс–Україна» 21 листопада та газеті «День» 24 листопада.

1. Лише зорієнтована на Президента парламентська більшість буде ефективною у боротьбі з корупцією. Всі інші лідери мають визнати

верховенство Глави держави: «В майбутньому парламенті питання коаліції – це не питання арифметики. Політичні сили, які там представлені, це не партії однієї особи. І керувати цією моделлю з перевагою в три голоси, якщо перед цим не будуть узгоджені принципові моменти, це мало реально. Угода, яку повинна підписати коаліція, має дати відповідь на всі виклики, які можуть здетонувати»⁷¹.

2. Кадрові амбіції БЮТ можуть стати перешкодою на шляху Тимошенко до прем'єрства: «Не про це мова йде, а мова йде про реалізацію дрібних інтересів, дуже часто приватних інтересів, як правило, це пов'язано з тим, кому який портфель дати», – сказав Глава держави» («Інтерфакс–Україна», 21.11.2007).

3. Лідери НУНС, які вели переговори з Тимошенко, втратили довіру і підтримку Президента: «Я незадоволений тим переговорним процесом, який вівся. Він страждав тенденційністю, вузьким підходом, і це привносить в парламент надміру підігріті протиріччя певних сил на Сході й певних сил на Заході... Прикро, що 30 днів переговорного процесу були сконцентровані на міліні. Вони не продемонстрували масштабного державного піклування про те, що нас може об'єднати, і вивести на конструктивне поле відносин більшість і меншість»⁷².

Жорстка публічна позиція Президента змусила БЮТ і НУНС прискорити процес формування коаліції. Вже 29 листопада В. Ющенко продемонстрував упевненість у результативних голосуваннях коаліції та висунув до майбутнього прем'єра ряд вимог: «З одного боку, я переконаний, що будь-який уряд, який буде сформований у майбутньому, чи уряд, про який ми зараз говоримо – уряд Тимошенко, він повинен бути професійним. Нам треба відмовитися від політичної, партійної практики призначати людей, які в темах, ввірених відповідним міністерствам та відомствам далекі, не мають досвіду. ...Бо моє бажання – зробити усе, щоб політична нестабільність, яка торкнулась українського парламенту, завдала мінімальної шкоди стабільності держави як такої, і перш за все економічній стабільності»⁷³.

⁷¹ «Підтримка – не в оплесках!..»: [Ексклюзивне інтерв'ю В. Ющенка газеті «День»] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/8268.html>

⁷² Там само.

⁷³ Ющенко: Яценюк зможе об'єднати парламент [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2007/11/071129_yusch_bbc_oh.shtml

Після обрання спікера, прем'єр-міністра та формування коаліційного уряду Президент звернувся до лідерів коаліції та опозиції з кількома важливими меседжами.

1. Жодна коаліція не може мати антипрезидентського спрямування: *«Я переконаний, що політична корупція вже не повернеться у Верховну Раду у тому вигляді, як вона була. Ніхто з фракцій одних не буде купуватися в іншу більшість».*

2. Зміни до Конституції мають повернути Президентіві низку повноважень: *«Якщо ми хочемо дати відповідь на те, як досягти політичної стабільності – це значить треба переглянути політичну реформу 2004 р. ... Та диспропорція, яка принесена сьогодні у владу через зміни до Конституції 2004 року – це були фатальні речі. І це затрудняє формувати скоординовану, зважену політику».*

3. Будь-який уряд у своїх діях має керуватися не інтересами збереження влади, а втілювати реформи, визначені Президентом: *«Я переконую і буду наступний уряд переконувати у тому, що велика помилка уряду Януковича полягає у тому, що колеги з уряду вирішили, що можна на попередньому багажу, на попередній економічній моделі жити 365 днів».* (5 канал, Новини, 16.12.2007)

Отже, можна стверджувати, що з моменту оголошення позачергових виборів до часу формування нової коаліції, Президент України зміг утвердитися як центральна постать політичного процесу. Важливу роль у цьому позиціюванні відіграла послідовна інформаційна політика. В. Ющенку вдалося захопити ініціативу завдяки ініціюванню обговорення тем, що турбують громадян та політиків: корупція на вищих щаблях влади, зокрема в парламенті, нездатність партій керуватися національними інтересами, дестабілізуючий вплив недосконалих змін до Конституції, негативний вплив політичної боротьби на соціально-економічне становище українців.

Відповідно саме Президент став політиком, який диктує умови створення коаліції та формування коаліційного уряду. Разом з тим Президенту через протидію політичних сил, у тому числі лояльних до нього, не вдалося сформувати суспільну підтримку варіанта коаліції, що базувався б на готовності вирішувати проблеми країни, а не фіксував перемогу одних політиків над іншими.

Партія регіонів

Після виборів Партія регіонів зіткнулася з ризиком втрати влади. Партія не очікувала, що в результаті виборів БЮТ і НУНС матимуть досить голосів, щоб самостійно сформувати коаліцію. Відповідно після виборів інформаційна політика ПР передбачала досягнення двох цілей: створення видимості порозуміння з Президентом з метою підготовки громадської думки до варіанта «широкої коаліції» та дискредитації перспектив створення коаліції БЮТ і НУНС.

Аби легітимізувати свої коаліційні вимоги, Партія регіонів позиціювалася легітимним представником інтересів не менше ніж «половини України», силою, яка готова запропонувати свої «об'єднавчі» послуги Президентіві, створюючи зручний привід для поновлення співробітництва.

Виходячи з цих позицій, спікери-регіонали активно використовували у своїй пропаганді тези про нездатність «помаранчевих» домовитися та «неповноцінність» і «нестабільність» коаліції у 228 голосів. Паралельно Партія регіонів проводила наступ на БЮТ, звинувачуючи їх у фальсифікації результатів виборів на свою користь і підпалі окремих виборчих дільниць з метою знищення доказів.

Проте було цілком очевидно, що партія нездатна пояснити своїм виборцям, чому, здобувши перше місце, вона знову, як і в 2006 р., програє «помаранчевим». «Регіоналам» явно бракувало аргументів, аби підтримати головний меседж виборчої кампанії: «Вибори нічого не змінять, ми залишимося при владі, а «помаранчеві» зазнають ще більшої поразки». Оскільки з певних причин у штабі ПР відмовилися від проведення акцій протесту, для заспокоєння прихильників потрібні були інформаційні приводи.

Протягом жовтня Партія регіонів використовувала телезвернення Президента для просування ідеї про безальтернативність «широкої коаліції». Про це свідчить зміст заяви прес-служби ПР, поширеної 15.10.2007: *«Як переможці виборів, ми зробимо все належне, щоб у найкоротший термін сформувати таку ефективну коаліцію політичних сил у Верховній Раді, що буде відображати інтереси максимального числа виборців»*⁷⁴.

⁷⁴ Януковичі закликають помиритися // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/15/65418.htm>

Головний меседж: нехтування вибором Українського народу неминуче призведе до руйнування економіки, громадянського миру і політичної стабільності в країні: *«Дострокові вибори ще більше розділили Україну на два табори. Безвідповідальні політики, які свої власні амбіції й апетити ставлять вище національного інтересу, знову провокують глибоку кризу в українському суспільстві. Вони не чують заклик Президента до національного примирення і нехтують його вимогою сісти за стіл переговорів з усіма парламентськими силами заради країни та її громадян»⁷⁵.*

17 жовтня в інтерв'ю «Інтеру», відповідаючи на запитання щодо можливого скасування результатів виборів і проведення нових, В. Янукович повторив головні меседжі партії про неможливість нових виборів та невідворотність «широкої коаліції»: *«Якщо зараз ці вибори зашкодили економіці й життю людей, то ще одні знищать економіку. А заяви які лунають, що коаліція буде лише однокольоровою, я хочу сказати, що при цьому стані речей, який існує в державі, це неможливо»⁷⁶.*

Подібні міркування Янукович висловив і на шпальтах «Дзеркала тижня», про що одразу ж у новинах та підсумкових інформаційно-аналітичних передачах повідомило телебачення: *«Нині Партія регіонів зобов'язана до кінця боротися за створення коаліції національної єдності – це єдино можливий шлях, якого очікує від політиків країна», – зазначив В. Янукович. Він наголосив, що нині жодна з політичних сил не в праві заявити, що вона може самостійно об'єднати Україну»⁷⁷.*

Уся інформаційна кампанія ПР мала на меті довести спроможність партії та уряду В. Януковича утриматися при владі. Зокрема, як згадувалося вище, Янукович демонстрував готовність працювати під керівництвом Президента і водночас спроможність ухвалювати самостійні рішення, що засвідчували б його щире піклування про пересічних громадян. На початку листопада В. Янукович на засіданні Кабміну навіть використав меседжі В. Ющенка про «консолідацію зусиль» для лобіювання власного політичного майбутнього в якості

⁷⁵ Януковичі закликають помиритись // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/15/65418.htm>

⁷⁶ Янукович не хочет новых выборов // Интер, Подробности, 17.10.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2007/10/17/465668.html>

⁷⁷ Янукович В. Жодне важливе рішення в нашій країні ніколи не буде прийнято в обхід Партії регіонів / Віктор Федорович Янукович // Дзеркало тижня. – 2007. – № 40 (669); 27 жовтня – 2 листопада 2007 р.

прем'єр-міністра при Президентові: *«Можуть змінюватися уряди, але не може змінюватися генеральна політична лінія в державі. Саме тому ми пропонуємо серед найперших законопроектів у новій Верховній Раді прийняти нарешті закон про засади зовнішньої та внутрішньої політики. Три найголовніші причини зростання цін – це популізм, незавершеність реформ, висока залежність від глобальних кон'юктур та певна ізольованість України від процесів глобалізації, політична нестабільність. Це ті загрози, ті виклики, які потрібно як старий мотлох з хати викинути у процесі радикальної модернізації нашої держави. Тому нам потрібно продовжити цю модернізацію, яку ми, Вікторе Андрійовичу, розпочали разом з Вами. Тому завершу з того, з чого розпочав: без консолідованої влади неможлива реалізація проекту економічно сильної і демократичної України»⁷⁸.*

Відсутність зрушень у коаліційних переговорах між НУНС та БЮТ Партія регіонів інтерпретувала як наближення «очікуваного» провалу демократичної коаліції та наступного утвердження у владі у форматі «широкої коаліції». Зокрема 20.11.2007 р. один з лідерів Партії регіонів Б. Колесников повідомив «Галицьким Контрактам» про можливість появи такого союзу з Президентом. Понад те, пан Колесников навіть висував деякі умови до гіпотетичних союзників з президентського табору: *«Ще одне проблемне питання – НАТО. На мою думку, в цьому плані слід провести аудит, з'ясувати, чи потрібен нам позаблоковий статус, а не поспішати з рішеннями, піддаючись миттєвим спокусам... Не виключаю, що в разі створення коаліції з НУНС розв'язання цих питань доведеться відкласти»⁷⁹.* Водночас Б. Колесников не відкидає можливості створення широкої коаліції. *«В Україні все можливе», – зазначив він⁸⁰.* 22 листопада газета «Сьогодні» поширила інформацію з «достовірних джерел» про те, що «на найвищому рівні» дано команду зірвати процес утворення коаліції БЮТ і НУНС: *«Події будуть розвиватися наступним чином: спочатку оберуть спікером Івана Плюща. Потім затягнуть створення коаліції БЮТ і НУНС, після чого в парламенті виникне*

⁷⁸ Виступ прем'єр-міністра В. Януковича на нараді в Кабінеті Міністрів України 02.11.2007: [Степнограма прес-служби Кабміну] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.proua.com/speech/2007/11/02/185556.html>

⁷⁹ Заочна ставка. Інтерв'ю Б. Колесникова // Галицькі контракти. – 2007. – № 47 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kontrakty.com.ua/show/ukr/article/9675/4720079675.html>

⁸⁰ Там само.

ситуативна більшість ПР і НУНС, а згодом (можливо, відразу після Нового року) утвориться і коаліція на цій основі», – зазначається в матеріалі, й додається: – «Прем'єр: або Віктор Янукович, або Віктор Балого. За словами представниці ПР О. Бондаренко, такі схеми дійсно обговорюються»⁸¹. Навіть за день до засідання, на якому НУНС і БЮТ мали оголосити про створення коаліції, В. Янукович особисто не відкидав створення ситуативного об'єднання з «Нашою Україною»: «Ми подивимось завтра, чим закінчаться переговори про створення коаліції. Якщо не буде подана заява чи подання про створення коаліції за підписом не менше, ніж 226 народних депутатів, тоді на порядку денному буде стояти чергове питання – це обрання голови Верховної Ради»⁸².

Тому створення коаліції БЮТ і НУНС не лише зруйнувало політичні плани Партії регіонів, а й на певний час дезорієнтувало спікерів партії. Так, 5 грудня з'являється перша, радикальна реакція на обрання Голови Верховної Ради. Ю. Мірошниченко не відкидає того, що «Партія регіонів оскаржить обрання спікера у суді», про що й повідомив 5 каналу. Проте вже в другій половині дня ПР посідає зваженішу позицію: «Обрання голови Верховної Ради 4 грудня було легітимним, хоча й відбулося з деякими порушеннями, – заявив журналістам міністр юстиції України О. Лавринович. – Легітимність процедури з погляду реалізації волі тих, хто за нього голосував, витримано. Але були очевидні порушення регламенту Верховної Ради»⁸³.

Варто зазначити, що готувати своїх прихильників до переходу в опозицію Партія регіонів почала ще в жовтні. Офіційно цей інформаційний напрям започаткував сам В. Янукович після зустрічі з Президентом 8 жовтня: «Якщо ми будемо в коаліції, прем'єрське крісло буде в Партії регіонів. Ми готові взяти на себе відповідальність, ми маємо на це право як переможці цих перегонів. Якщо так не станеться, у нас є єдиний шлях – це опозиція»⁸⁴.

Лише 6 грудня Партія регіонів повертається до теми опозиційності, посідаючи позірно непримиренну позицію щодо нової коаліції. Основні

⁸¹ Коаліцію НУНС і БЮТ злили «на найвищому рівні»? // Українська правда. – 2007. – 22 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://world.pravda.com.ua/news/2007/11/22/67200.htm>

⁸² («Інтер», «Подорожці», 28.11.2007).

⁸³ Факти / ICTV. – 2007. – 5 грудня.

⁸⁴ УНІАН. – 2007. – 8 жовтня.

меседжі для ЗМІ виголосив особисто В. Янукович після закритої партійної наради.

1. Уряд працюватиме до обрання нового уряду: «Мы заинтересованы в том, чтобы члены парламентского большинства как можно быстрее создали правительство. Как только новый Кабинет Министров будет сформирован, мы в этот же день заявим о своем переходе в оппозицию», – заявив Янукович.

«В Партии регионов готовы к этому, мы этого не боимся. Но переход состоится только тогда, когда будут избраны премьер-министр и правительство. А пока Кабмин будет выполнять свои конституционные обязанности»⁸⁵.

2. Коаліція БЮТ і НУНС – нежиттєздатна: «Сформированное парламентское большинство очень слабое и внутри него очень много противоречий, которые в перспективе не дадут возможности коалиции работать эффективно, а значит, не смогут работать эффективно и избранные большинством представители органов власти. В связи с этим политическая ситуация в Украине, на наш взгляд, прогнозируема – стабильности в обществе не будет...»⁸⁶.

3. Партія регіонів сподівається, що А. Яценюк заради політичного самозбереження дистанціюється від демкоаліції: «Думаю, Арсений Петрович понимает, что главная его задача – создать условия нормальной работы в парламенте для всех депутатов – и коалиции, и оппозиции»⁸⁷.

Після результативного голосування щодо кандидатури Тимошенко та формування уряду Партія регіонів створила «тіньовий уряд» – майданчик для опозиційної інформаційної боротьби. Як «прем'єр-міністр опозиції» В. Янукович не забував нагадувати своїм виборцям, що проти нього тривалий час працювала «опозиція війни».

Символічним жестом у бік нового уряду стала обіцянка В. Януковича не чіпати його кілька перших місяців. Отже, жодних компромісів з владою при жорсткому контролі її дій – це ще один важливий меседж Партії регіонів: «Лідер Партії регіонів Віктор Янукович вважає, що

⁸⁵ Перспектив у них нет и не может быть. Интервью В.Януковича // Коммерсант-Украина. – 2007. – № 218; 6 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kommersant.ua/doc.html?DocID=833392&IssueId=41452>

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

зустрічі прем'єр-міністра з лідером опозиції, опозиційного уряду повинні стати регулярними та системними. За його словами, опозиція зробить все, щоб примусити владу працювати ефективно»⁸⁸.

Однак опозиційна єдність Партії регіонів була зруйнована переходом Р. Богатирьової, одного із заступників голови партії, на посаду секретаря РНБОУ. У перших коментарях спікери Партії регіонів намагалися надати цьому рішення Р. Богатирьової та В. Ющенко «глибинного змісту». Зокрема Г. Герман назвала рішення Президента «мудрим» і спрямованим на консолідацію країни. Лише ввечері телеканали передали суперечливе термінове повідомлення В. Януковича: Богатирьову призначили без її відома, а якщо з її відома, то такий крок несумісний зі стратегією і тактикою Партії регіонів: «Віктор Янукович наголосив, що «ми прийняли рішення про перехід в опозицію і це не передбачає нашої участі в керівництві державою. Ми не можемо очолювати державні інституції, які будуть реалізовувати програми, що не співпадають з нашим баченням перспективи України»⁸⁹.

Отже, результати інформаційної боротьби Партії регіонів свідчать про хибність політики використання виключно деструктивних технологій для руйнування іміджу опонентів та відмови від створення позитивних меседжів. Проблема стратегії В. Януковича полягала в інерційності та відсутності альтернативних сценаріїв політичного позиціонування. Партія регіонів спізнавалася: 1) з викриттям слабких місць «помаранчевих опонентів», 2) з переконанням свого електорату в «нормальності» об'єднання в «широку коаліцію» з пропрезидентськими силами, 3) з окресленням напрямів своєї діяльності у статусі опозиції. Як наслідок – інформаційна діяльність Партії регіонів постійно відбувалася у форматі антикризового реагування, що за визначенням не залишає можливостей для підпорядкування тактичних інтересів стратегічним.

БЮТ

Позачергові парламентські вибори зафіксували нові електоральні здобутки БЮТ. Блок не лише зміцнив свої позиції серед «помаранчевих» виборців, а й завоював нових прихильників у східних та південних

⁸⁸ Факти / ІСТV. – 2007. – 24 грудня.

⁸⁹ УНІАН. – 2007. – 24 грудня.

областях. Проте свій успіх на виборах БЮТ не зміг використати для утвердження домінуючої ролі в коаліційному процесі. Утворення нової коаліції було можливим лише за умови досягнення компромісу з Президентом та блоком НУНС. Зволікання союзників з НУНС та Секретаріату Президента з остаточним вирішенням питання про владу, тобто про створення «помаранчевої» коаліції та призначення Ю. Тимошенко прем'єр-міністром, суттєво звужувало поле для інформаційних ходів БЮТ.

У цій ситуації БЮТ, по-перше, потрібно було постійно генерувати позитивні події, що відповідали б очікуванням виборців та «свідчили» про позитивні зміни у зв'язку з поверненням Ю. Тимошенко до влади. По-друге, Тимошенко слід було здобувати публічну підтримку «помаранчевої коаліції» від Заходу. По-третє, БЮТ мусив протидіяти інформаційним атакам Партії регіонів та шукати вигідне пояснення для виборців своїх подальших дій у разі створення «широкої коаліції».

Найтяжчим завданням було демонструвати впевненість у формуванні коаліції на тлі уповільнення переговорного процесу. Проте БЮТ вдалося зробити помітними такі заходи: оприлюднення проекту коаліційної угоди з НУНС; опублікування схеми розподілу посад у новій владі між політичними партнерами; участь у саміті Європейської народної партії у Лісабоні. У рамках саміту Ю. Тимошенко провела низку зустрічей з чільними представниками європейського політикуму – канцлером ФРН Ангелою Меркель, президентом Європейської народної партії Вілфредом Мартенсом та Президентом Єврокомісії Жозе Мануелем Баррозу. Позитивним чинником публічного іміджу Тимошенко як найімовірнішого майбутнього прем'єр-міністра України стало згадування її імені поряд іменем Президента – як його союзника і одного з лідерів демократичних перетворень в Україні. До цього процесу долучився, зокрема, президент Європейської народної партії В. Мартенс, який підкреслив, що Тимошенко і Ющенко «впевнено і наполегливо боролися за ідеали цієї революції, і все ж таки їм вдалося досягти великої мети, і Президент Віктор Ющенко зробив дуже мужній вчинок – розпустив корумпований парламент, який повністю погруз у хабарах»⁹⁰.

⁹⁰ Ющенко вразив силою духу президента ЄНП // Новинар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/politics/4835>

Позитивні сигнали на підтримку «помаранчевої коаліції» лунали й з США. Зокрема представник Державного департаменту США Девід Крамер у доповіді на конференції «Україна на шляху до зрілої державності», яка відбулася в американській столиці, застеріг від можливих екстремальних сценаріїв у діяльності нового парламенту: «Я розглядаю ідею бойкотування роботи новобраної Ради та призначення нових виборів як найбільш незважену та шкідливу для розвитку України», – зауважив Крамер⁹¹.

В унісон пролунала на згаданій конференції доповідь відомого експерта з проблем пострадянського простору, члена правління вашингтонського Центру стратегічних та міжнародних досліджень Збігнева Бжезінського⁹². Таким чином, Ю. Тимошенко вдалося продемонструвати певний рівень підтримки і на зовнішньополітичній арені.

У другій половині жовтня перед Ю. Тимошенко постало менш публічне, але набагато складніше технологічне завдання – забезпечити єдність позицій БЮТ і НУНС і врахувати при цьому якнайбільше своїх виборчих гасел. Водночас БЮТ свідомо обрав тактику нереагування на гострі, провокаційні випадки опонентів з лав Партії регіонів чи критику з боку Секретаріату Президента. Зокрема БЮТ не відреагував на указ Президента про весняний призов, що фактично змушував Тимошенко відмовитися від однієї з ключових передвиборчих обіцянок БЮТ; на нарікання з боку лідерів «малих» партій, які увійшли до НУНС, про необхідність внесення змін до коаліційної угоди між БЮТ і НУНС; на незгоду НУНС з положеннями про імперативний мандат та пакетне голосування; на звинувачення Тимошенко у диктаторстві та погіршенні відносин з Росією, що лунала з боку «регіоналів», тощо.

У цілому протягом листопада Ю. Тимошенко, попри серйозні складнощі коаліційного процесу та проблеми на шляху до прем'єрської посади, перебувала в досить комфортній для себе ситуації, що дозволяла їй уникати публічної конфронтації з союзниками. Позбавлена можливостей підкріплювати власні меседжі управлінськими рішеннями, вона залишалася вірною тактиці очікування та демонстрації впев-

⁹¹ *Kramer D.* U.S. views on developments in Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://kyiv.usembassy.gov/files/071016_kramer_speech_eng.html

⁹² *Бжезінський З.* Широка коаліція породить депресію в народі / Голос Америки, Вашингтон. – 2007. – 18 жовтня.

неності у перемозі. Разом з тим вона продовжувала накопичувати потенціал «жертви» політичних інтриг, що, в разі провалу коаліційних переговорів, допоміг би їй перекласти відповідальність на іншу сторону. В такому разі це дозволило б їй позиціонуватися єдиним носієм цінностей Майдану та розгортати свою президентську виборчу кампанію. Прикладом такого страхування від політичних ризиків були виступи Тимошенко, в яких вона прозоро натякала на те, що зрив переговорів між БЮТ і НУНС та утворення широкої коаліції може відбутися лише в разі особистого бажання В. Ющенка: «Від Президента зараз багато чого залежить. Тому що рішення, яку формувати коаліцію – демократичну, з нашою політичною силою, чи, так звану, широку коаліцію з Партією регіонів – це, безумовно, його рішення. І коли він для себе твердо це рішення прийме, то ніяких коливань в політикумі більше не буде»⁹³.

22 листопада – день Свободи – лідерка БЮТу також відзначила статтею в популярному інтернет-ресурсі «Українська правда», в якій ще раз підкреслила свою особливу причетність до Помаранчевої революції та провела паралелі між цією подією та суперечливим перебігом коаліційних переговорів: «Три роки тому люди пробиралися до Києва через міліцейські кордони, «їжаки» на дорогах та штучну ожеледь на трасі, організовану колишньою владою. У зрівнянні з тими труднощами, сьогодні політикам майже нема чого робити. Варто тільки прийти в Раду і натиснути кнопку. ...Ні, я не про голосування за прем'єра, я про більш глобальні речі. Перш за все – про повернення людям надії. Одне натискання кнопки, один розчерк пера під вистражданою коаліційною угодою, – і ми повернемо людям їх краці сподівання, зупинимо експансію зневіри та байдужості»⁹⁴.

Сюди ж варто віднести й інформаційну активність БЮТ з дискредитації членів НУНС, які відкрито заявляли про необхідність створення «широкої коаліції». Наприклад, заступник голови фракції БЮТ М. Томенко намагався провести аналогію між створенням демократичної коаліції у 2007 р. та негативним досвідом «коаліціади» 2006 року, коли кілька місяців дискусій і запевнень політиків у тому, що всі зацікавлені у створенні коаліції між БЮТ та «Нашою Україною»,

⁹³ *Подробіці тижня / Інтер.* – 2007. – 11 листопада.

⁹⁴ *22 листопада // Українська правда.* – 2007. – 22 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravda.com.ua/news/2007/11/22/67209.htm>

завершилися поданням на посаду прем'єра кандидатури Віктора Януковича⁹⁵.

Із наближенням дня оголошення про створення демкоаліції БЮТ розгорнув інформаційну атаку проти Партії регіонів щодо начебто спроб членів партії підкупити депутатів блоку для голосування за кандидатуру прем'єр-міністра В. Януковича. Викривальна кампанія досягла кульмінації 30.11.2007 р., коли 8 депутатів фракції БЮТ провели спеціальну прес-конференцію, присвячену спробам підкупу з боку «регіоналів».

У той же час лідерка БЮТ Юлія Тимошенко абстрагувалася від поточних політичних інтриг і 2 грудня виступила в ефірі каналу «1+1» з більш технологічною заявою, що стосувалася її передвиборчих обіцянок. Вона пообіцяла «піти з влади», якщо її уряд протягом двох років не поверне вкладникам Ощадбанку СРСР їхні заощадження: *«Ми повернемо заощадження за два роки. Якщо ми не повернемо ці заощадження, значить ми складемо повноваження і підемо з влади»*.

З огляду на те, що ключові політичні події були пов'язані з призначенням (чи непризначенням) Ю. Тимошенко новим прем'єром, навколо цієї теми зосередилася і переважна більшість меседжів як з боку представників «помаранчевої» коаліції, так і їх політичних опонентів. У своїх виступах і коментарях для ЗМІ члени БЮТ акцентували увагу громадськості на витонченості інтриг з боку противників та ненадійності політичних союзників. Власне, цій меті слугували публічні коментарі спікерів блоку. Сама ж Ю. Тимошенко постійно і наполегливо демонструвала свою підпорядкованість Президенту і залежність від його волі та його політичного вибору.

Варто зауважити, що складність, з якою був сформований і затверджений уряд Ю. Тимошенко, зіграла на користь лідерки БЮТ. Провідні телеканали загострили увагу глядачів на проблемах, що залишалися у спадок уряду Ю. Тимошенко, та викликах їй з 2005 року. Таким чином, телеканали ніби «страхували» ризики для Тимошенко: готували глядача до нелегких буднів глави Кабміну, до виснажливої боротьби з олігархами та економічними обставинами. На відміну від створення ситуації «завищених очікувань», що її, Ю. Тимошенко,

⁹⁵ Томенко підозрює Плюща в антипрезидентській діяльності / УНІАН. – 2007. – 19 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-222426.html>

експлуатувала під час обіймання посади прем'єр-міністра в 2005 р., БЮТ почав заздалегідь поширювати меседжі про значні труднощі, що чекають на новий уряд. Це давало можливість певний час утримувати довіру населення до БЮТу на високому рівні за відсутності суттєвих позитивних зрушень у ситуації в країні: *«Тимошенко отримує країну з інфляцією в 15 %, неухваленим бюджетом і суворою зимою. Кожен з цих факторів, помножений на парламентську нестабільність і все ближчі президентські вибори, навряд чи додаватимуть комфортності до роботи Кабінету Міністрів. Втім, залишається інше питання: чи вплине можлива урядова неефективність на рейтинги його лідера?... Імпортований газ від наступного року по 179 з половиною доларів за тисячу кубів. Інфляція б'є рекорди... І прихована, так звана «заморожена» інфляція: усі тарифи, регульовані державою (зокрема транспортні й комунальні), уряд Януковича заборонив збільшувати до нового року»*⁹⁶.

Не обминули ЗМІ й тему наступних президентських виборів: Ю. Тимошенко однозначно позиціювалася як фаворит перегонів. Водночас автори сюжетів постійно натякали на те, що президентські перспективи Тимошенко лише викликать заздрість і протидію з боку оточення чинного Президента. Навмисне наводилися приклади конфліктів між Ющенком та Тимошенко у 2005 р. Таким чином, знову закладалася основа для розгортання кампанії із звинуваченням союзників у «змові» та «ударах у спину»: *«Уряд переслідували і політичні скандали. Історія сумнівного диплома міністра юстиції Романа Зварича виявилася дрібницею порівняно з наступними потрясіннями. Кульмінацією стало протистояння прем'єра з тодішнім секретарем РНБО Петром Порошенком. Корупційні викриття, які зробила Юлія Тимошенко щодо нього та декого з решти так званих «любих друзів» із найближчого оточення Віктора Ющенка, зрештою, коштували їй прем'єрського крісла»*⁹⁷.

Сама Ю. Тимошенко радо скористалася з такого інформаційного супроводу свого повернення у владу. У своєму телезверненні до народу вона навмисне зробила акцент на «зловісних» планах дискредитації нового уряду: *«Я не наївна людина і знаю, що справжній порядок в*

⁹⁶ ТСН / 1+1. – 2007. – 18 грудня.

⁹⁷ Там само.

країні не потрібен майже нікому, крім самого народу України. І ми віддаємо собі звіт, який колосальній супротив нам чинитимуть корумповані структури, олігархічні групи, середня ланка саботуючої бюрократії, замовлені експерти і політологи. Якщо вони витрачали мільйони доларів на те, щоб не допустити створення демократичної коаліції та формування нового уряду, то зараз вони кинуть мільярди для того, щоб зупинити наш уряд і зруйнувати демократичну коаліцію»⁹⁸.

Разом з тим Тимошенко одразу почала позиціювати свій уряд як виразника інтересів всього Українського народу на противагу попередньому уряду. Як і в 2004 р., під час президентської кампанії «помаранчевих», БЮТ нав'язувала глядачу чорно-білу картинку: «Ми» – колективний образ народу та уряду Ю. Тимошенко і «Вони» – олігархи, корупціонери і казнокради. Такий поділ мав одну безумовну перевагу: критика дій уряду Ю. Тимошенко одразу негативно сприймається як виступ на боці «темних сил». Своім ключовим меседжем прем'єр-міністр зробила відновлення порядку в країні. Таким чином, виконання передвиборчих обіцянок узалежнювалося успішністю антикорупційної боротьби уряду. Очевидно, такий хід мав збалансувати популістські заяви про виконання всіх зобов'язань, які БЮТ взяв на себе під час виборчої кампанії.

Отже, у післявиборчий період БЮТу за допомогою вдало продуманої інформаційної політики вдалося уникнути прямого зіткнення з Президентом і нейтралізувати своїх опонентів усередині блоку НУНС. Також Тимошенко спромоглася уникнути провокацій, підготовлених Партією регіонів. Крім того, лідерці БЮТ вдалося провести інформаційну кампанію із закріплення в масовій свідомості стереотипу «доленосного вибору»: між відновленням «помаранчевої» коаліції та поверненням до влади В. Януковича. Ці інформаційні зусилля відіграли важливу роль в остаточному виборі політиків на користь створення коаліції БЮТ і НУНС.

КПУ

У напруженій післявиборчій ситуації Комуністична партія вирішила поборотися за право увійти до коаліції. З цією метою

⁹⁸ Телевізійне звернення Юлії Тимошенко // УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-227616.html>

в інформаційний простір були вкинуті своєрідні «пробні кулі» – меседжі, що мали на меті перевірити реакцію громадськості щодо того чи іншого сценарію розвитку подій або спровокувати опонента на необережну політичну заяву.

Серед таких «пробних куль» комуністів значний резонанс мала заява лідера КПУ П. Симоненка в ефірі Першого національного телеканалу про можливість формування нової більшості у складі Партії регіонів, КПУ, Блоку Литвина та окремих депутатів: «*Можливий варіант формування коаліції за участі ПР і КПУ. Якщо Блок Литвина підтримає, тоді необхідно, щоб ті народні депутати з інших фракцій, які підтримують наші методи, приєдналися*»⁹⁹. При цьому лідер КПУ зазначив, що не вважає такий перехід депутатів перекручуванням волевиявлення українців. Інші два меседжі лідера КПУ були на руку частині Партії регіонів, яка обстоювала сценарій невизнання результатів виборів: «*Ці вибори засвідчили, що для того, щоби зняти напруження у суспільстві, потрібно негайно розпочати процедуру, пов'язану з перевиборами Президента. Не виключено, що ця процедура може пов'язуватися з процедурою імпичменту... Учорашня заява Президента свідчить тільки про одне: що Президент і не хотів, щоб насправді була створена «помаранчева» коаліція, до якої він закликав раніше*»¹⁰⁰.

Однак найбільш резонансною стала заява П. Симоненка в інтерв'ю «5-му каналу» про те, що КПУ готова розглянути можливість роботи в уряді Тимошенко в обмін на посади силовиків: «*Тільки якщо Генеральний прокурор буде комуністом, тільки тоді Генеральна прокуратура буде доводити всі справи до кінця*»¹⁰¹. Комуністи не виключали також можливості їх входження в уряд на посади «силових» міністрів – квоту, на яку претендував Президент. Тобто, йшлося про нав'язування Сек-ретаріату Президента версії про «подвійну гру» Ю. Тимошенко проти В. Ющенка (тут простежується зв'язок з антипрезидентською заявою П. Симоненка від 4 жовтня про імпичмент і позачергові вибори Президента).

Однак, як тільки стало зрозумілим, що КПУ не увійде до складу жодної можливої коаліції, партія повернулася до опозиційної риторики. Комуністи протягом жовтня обмежувалися публічними заявами, що

⁹⁹ Новини / Перший Національний канал. – 2007. – 4 жовтня.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Час. Підсумки / 5 канал. – 2007. – 7 жовтня.

мали на меті нагадати про себе, закласти основу пропагандистської роботи на майбутнє. Зокрема голова кримського осередку, один з лідерів партії Л. Грач 26 жовтня від імені КПУ висунув низку вимог до ПР у разі можливості створення коаліції на чолі ПР. Вимоги стосувалися об'єднання на основі відмови від вступу до НАТО, надання російській мові статусу державної та вступ у ЄСП¹⁰². Хоча ці вимоги ніде офіційно не пролунали, «регіонали» вирішили вдатися до превентивних кроків і нагадати, що саме вони залишаються головними захисниками України від НАТО та прихильниками російської мови як другої державної.

Отже, навіть після вдалого завершення парламентських виборів комуністи все-таки не здобули можливості повернутися у владу. Тому КПУ почала пристосовуватися до інформаційного існування в опозиції, продукуючи провокації та скандальні заяви. Подеколи такі заяви були на руку іншим політичним силам, але найчастіше це були ініціативи, спрямовані на подальшу консолідацію та збереження власного електорату.

Блок Володимира Литвина

Перемога Блоку на виборах означала появу сили, що могла претендувати на так звану «золоту акцію», тобто стати посередником між двома з трьох найбільших фракцій (ПР, БЮТ та НУНС) під час переговорного процесу. Однак збільшення шансів на самостійне об'єднання БЮТ і НУНС робило позицію Литвина прогративною. Йому залишалося тільки постійно нагадувати про свої обіцянки виборцям і перекладати відповідальність за їх невиконання на непоступливих лідерів БЮТ і НУНС.

Також перед В. Литвином постала проблема особистого вибору з огляду на перспективи участі в наступних президентських виборах. Адже про свої амбіції щодо цієї посади він заявляв публічно ще до позачергових виборів. З цієї точки зору, ідеальним майданчиком для розгортання власної президентської кампанії Литвина могла стати посада Голови Верховної Ради. Очевидно, шукаючи шляхи реалізації цієї привабливої комбінації, В. Литвин публічно не відкидав можливої участі в жодному варіанті коаліції. Зокрема він встиг зробити пуб-

¹⁰² *Коммунисты* ставят регионалам три условия // Корреспондент [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/213842>

лічний «реверанс» у бік Партії регіонів, висловивши переконання, що Президентіві варто запропонувати сформувати уряд передусім партії, що набрала найбільше голосів. «І якщо Партія регіонів не знайде підтримки в парламенті, хай намагається це зробити інша політична сила», – ридив Литвин¹⁰³.

Спікери Блоку Литвина постійно підкреслювали свою незалежність від інших гравців. Про це свідчила, наприклад, заява керівника виборчого штабу блоку Литвина І. Шарова про те, що «*Блок Литвина не зобов'язаний своїм проходженням у Верховну Раду жодній політичній силі, клану або олігархам ... і має зобов'язання лише перед своїми виборцями*»¹⁰⁴. Сам В. Литвин вельми показово висловився про те, що коаліцію потрібно формувати лише після обрання спікера. Він також запевнив, що не збирається «входити на умовах» до будь-якої коаліції: «Якщо хтось хоче широку коаліцію, потрібно разом визначити правила гри. А якщо хтось вважає, що він і так великий і лише тому до нього прийдуть здаватися, він помиляється»¹⁰⁵.

Сам В. Литвин паралельно продовжував зондувати настрої у фракціях, що могли віддати свої голоси для його обрання. Проте врешті-решт його невизначеність була витлумачена можливими союзниками як непоступливість, через що політрада НУНС рекомендувала на посаду Голови ВР свою кандидатуру, а Ю. Тимошенко публічно її підтримала.

Висновки

Протягом 2007 р. в інформаційному просторі розгорталася боротьба за можливість надання власних інтерпретацій політичним процесам та формування порядку денного. Головними дійовими особами цієї боротьби стали вищі посадові особи держави.

Підтвердилася відома тенденція: з втратою посади майже автоматично знижувалася вага і правдоподібність меседжів лідера в публічному просторі (відставка О. Мороза та В. Януковича), і навпаки, зайняття посад (А. Яценюк та Ю. Тимошенко) одразу створювало

¹⁰³ *Нужный человек*: [Эксклюзивное интервью В. Литвина] // Корреспондент. – 2007. – № 41 (280). – С. 20–22.

¹⁰⁴ *Литвин* тягне час і без мандата ні про що говорити не хоче // Українська правда. – 2007. – 17 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/17/65480.htm>

¹⁰⁵ *Нужный человек*: [Эксклюзивное интервью В. Литвина] // Корреспондент. – 2007. – № 41 (280). – С. 20–22.

додаткові можливості для привернення уваги ЗМІ до меседжів та їх тиражування.

Надмірна увага ЗМІ до слів політиків, осіб, які обіймають посади або яким приписується впливовий політичний статус, створює загрозу для об'єктивного, відповідального висвітлення політичного процесу. Суттєво зменшуються можливості для висвітлення альтернативних точок зору, зростає ризик підміни критерію істинності, правдивості такими характеристиками політичних гравців, як впливовість чи приписувана джерелам інформації авторитетність.

Попри численні зусилля опозиції, спрямовані на дискредитацію Президента України Віктора Ющенка, Главі держави вдалося зберегти статус арбітра та головного політичного гравця в країні. Саме інформаційна активність Глави держави формувала у віртуальному просторі альтернативу політичному курсу «антикризової» коаліції та попереджала спроби Партії регіонів побудувати інформаційну блокаду щодо своїх конкурентів з опозиції. Привертає увагу і той факт, що його інтерпретації політичного процесу залежно від політичної кон'юнктури підтримувалися то Партією регіонів, то Блоком Юлії Тимошенко, то Блоком Литвина. Традиційно критичну позицію у ставленні до Президента посідала лише КПУ. Президент також мав у розпорядженні інформаційний ресурс Блоку «Наша Україна – Народна Самооборона», члени якого у своїй медіаактивності підтримували президентські меседжі та реагували на атаки опонентів.

Окремі пропагандистські операції часто перетворювалися на самостійні політичні кампанії, що проводилися з метою тиску та дезорієнтування політичних опонентів та союзників. Це особливо чітко виявилось під час процесу формування коаліції та обрання нового прем'єр-міністра.

Застосування окремими політичними силами деструктивних інформаційних операцій під час виборів та в процесі коаліційних переговорів не дало очікуваного результату. Систематичне переконання у неспроможності того чи іншого варіанта політичного об'єднання хоча й ускладнювало процес досягнення компромісу, проте не змогло зірвати його. Понад те, постійні інформаційні атаки призводили лише до втрати громадянами інтересу як до об'єктів таких атак, так і до їх ініціаторів.

Активне використання політичними силами ідеологічних настанов, декларування певних, значущих для суспільства, цінностей з метою маскуванню маніпулятивних технологій та їх подальше викривання опонентами, окремими журналістами, призвело до девальвації цих цінностей та розчарування громадян, поширення абсентеїстських настроїв та суспільної пасивності. Такі саме настрої викликало активне використання затребуваних суспільством ідей у контртехнологіях доведення цих ідей до абсурду (усунення депутатської недоторканності, боротьба з корупцією, зміна Конституції).

«Вибиваючи» один у одного ідеологічні «козири», українські політики фактично створили додаткові труднощі для себе. Адже цілком очевидно, що політичним силам так чи інакше доведеться повертатися до розв'язання реальних суспільних проблем. При цьому стартові позиції будуть вже значно слабшими: потужний інформаційний ресурс, що міг би мобілізувати суспільство на вирішення цих проблем, витратиметься під час затяжних «інформаційних воєн» усередині українського політикуму.

Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інституцій в Україні на тлі політичних процесів у Європі

Проблема довіри до органів влади та провідних соціальних інституцій є однією з провідних у суспільствах активних трансформаційних змін.

Проблему політичної довіри в українському суспільстві теоретично та емпірично вивчали й вивчають такі українські вчені, як Є. Головаха¹⁰⁶, Н. Паніна (зокрема у своєму моніторингу «Українське суспільство»¹⁰⁷), А. Ручка, С. Макеєв¹⁰⁸, І. Мартинюк та інші.

Ніклас Луман у книзі «Довіра та влада»¹⁰⁹ зазначив, що довіра стає необхідною умовою суспільного розвитку через зростання невпевненості людей у майбутньому, пов'язаної із зростанням складності та непрозорості сучасних суспільств¹¹⁰. Причому, на думку вченого, брак впевненості у суспільстві призводить до відчуження його громадян, а брак довіри усуває можливості для соціальної активності, зокрема вчасного лікування, капіталовкладень. Через брак довіри соціальна система може втратити об'єм; вона може навіть згорнутися нижче рівня, необхідного для її відтворення на відповідному етапі розвитку¹¹¹.

Для соціологічного аналізу ситуації суспільної довіри у пострадянських країнах можливо застосувати соціологічну концепцію відомого польського соціолога П. Штомпки, який звернув увагу на проблематику довіри, ввів поняття «травми трансформації»¹¹².

¹⁰⁶ Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.

¹⁰⁷ Паніна Н. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: год перелома / Н. Паніна. – К., 2005. – 160 с.; Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг / Н. Паніна.. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 94 с.

¹⁰⁸ Макеєв С. Десятирічна криза легітимності правлячих кіл / С. Макеєв // Політична думка. – 2001. – № 3. – С. 5–9.

¹⁰⁹ Luhmann N. Trust and power / Niklas Luhmann. – Chichester: Wiley, 1979.

¹¹⁰ P. Sztompka Trust: a cultural resource (Background paper for the project «Honesty and Trust») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.colbud.hu/honesty-trust/sztompka/pub01.pdf

¹¹¹ Luhmann N. (2000) Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives / [in Gambetta, Diego (ed.)]; Trust: Making and Breaking Cooperative Relations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sociology.ox.ac.uk/papers/luhmann94-107.pdf

¹¹² Штомпка П. Социальное изменение как травма / Петр Штомпка // Социологические исследования, 2001, № 1, – С. 6–16.

Готовність до травми виникає, коли у суспільстві з'являється форма дезорганізації, зсуву, неузгодженості у соціальній структурі чи культурі. Отже, травма трансформації – відбиття у свідомості людей наслідків докорінних соціальних змін, що драматично позначилися на їхньому житті. На думку П. Штомпки, клімат довіри у суспільстві порушується саме в період реорганізації політичних та соціальних інститутів¹¹³.

У найзагальнішому сенсі П. Штомпка визначив довіру як ставку щодо майбутніх непередбачуваних дій інших. Довіра складається з двох основних компонентів: особливих очікувань (довіряючи, люди нібито знають напевне, як діятимуть інші) та здійснення вчинків (люди мають не просто очікувати дій інших, а самі активно діяти в умовах хоча б частково непевних, непередбачуваних обставин)¹¹⁴.

Поняття «недовіра» визначає ту саму ставку, але негативну – негативні очікування стосовно дії інших і негативна захисна впевненість. Термін «безвір'я» П. Штомпка пропонує застосовувати щодо нейтральних ситуацій, тобто утримання як від виявів довіри, так і від виявів недовіри¹¹⁵.

Рішення довіряти чи не довіряти приймається людьми, зокрема, з урахуванням культурного контексту, норм, що стримують або заохочують вияви довіри. Однією з передумов довіри є соціальні ролі, причому певні соціальні ролі безпосередньо пов'язані з вимогами виявлення довіри (лікар, соціальний робітник), інші передбачають виправдовування довіри (вимагають від своїх носіїв діяти відповідально, морально, дбайливо) – спортивний суддя, університетський професор.

Культурний рівень¹¹⁶ довіри передбачає як її генеалогічну основу колективний історичний досвід суспільства. Йдеться про «культури довіри» – системи правил, норм та цінностей, які регулюють як виявлення довіри («довіряння»), так і можливість заслужити довіру. Тут присутні нормативні зобов'язання довіряти та нормативні зобов'язання

¹¹³ Фрейк Н. В. Концепция доверия в исследованиях П. Штомпки / Наталья Викторовна Фрейк // Социологические исследования. – 2006. – № 11. – С. 11.

¹¹⁴ P. Sztompka Trust: a cultural resource (Background paper for the project «Honesty and Trust») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.colbud.hu/honesty-trust/sztompka/pub01.pdf

¹¹⁵ Фрейк Н. В. Концепция доверия в исследованиях П. Штомпки / Наталья Викторовна Фрейк // Социологические исследования. – 2006. – № 11. – С. 13.

¹¹⁶ П. Штомпка виділяє три рівні довіри: реляційний, психологічний і культурний.

бути гідним довіри, відповідальним. У культурах довіри акумулюються і кодифікуються у правила, провідні досвіди з різними видами довіри¹¹⁷. Відповідною протилежністю є культури недовіри.

Гіпотетичними макросоціальними обставинами, що, на думку польського соціолога, призводять до виникнення культури довіри є: нормативна впорядкованість як протилежність нормативному хаосу чи аномії; стабільність соціального порядку на протипагу радикальним змінам; прозорість соціальної організації; дружність соціального, природного та технологічного середовищ стосовно людини на протипагу відчуженості; відповідальність інших людей та організацій на протипагу невідповідальності¹¹⁸.

Використовуючи такі методологічні положення, відстежимо динаміку довіри громадян нашої країни до її державних та соціальних інституцій.

Динаміка рівня довіри громадян до політичних та соціальних інститутів

За даними опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» у грудні 2007 року, громадяни України переважно не довіряли органам державної влади та державним інституціям (табл. 1)¹¹⁹.

Найбільше громадяни не довіряли правоохоронним органам: міліції (баланс довіри–недовіри становить –38 %), судам (–37 %) та прокуратурі (–30 %). Конституційному Суду також переважно не довіряли (–22 %). Дещо меншими є показники недовіри до Верховної Ради (–19 %), Президента (–17 %), місцевої влади (–15 %) та уряду В. Януковича (–14 %).

Позитивний баланс довіри мають неполітичні інституції: церква (баланс довіри–недовіри +59 %), Збройні сили (+38 %), вітчизняні ЗМІ (+23 %), а також СБУ (+3 %).

¹¹⁷ Фрейк Н. В. Концепція доверия в исследованиях П. Штопки / Наталя Вікторівна Фрейк // Социологические исследования. – 2006. – № 11. – С. 13.

¹¹⁸ P. Sztopka Trust: a cultural resource (Background paper for the project «Honesty and Trust») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.colbud.hu/honesty-trust/sztopka/pub01.pdf

¹¹⁹ Загальнонаціональне опитування населення України, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» 5–18 грудня 2007 р. Методом інтерв'ю опитано 1800 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,3 %.

Таблиця 1

Динаміка рівня довіри громадян України до державних та соціальних інституцій, % (червень 2006 – грудень 2007 р.)

Державні та соціальні інституції/ Час опитування	Якою мірою Ви їм довіряєте?				
	Цілком довіряю	Переважно довіряю	Переважно не довіряю	Зовсім не довіряю	Не визначились
1. Президент України В. Ющенко					
1.1. червень 2006	10,2	26,7	25,8	31,0	6,3
1.2. червень–липень 2007	13,6	22,2	20,4	34,4	9,3
1.3. грудень 2007	9,8	26,6	22,3	31,2	10,1
2. Верховна Рада					
2.1. червень 2006	3,1	22,5	31,4	24,8	18,2
2.2. червень–липень 2007	3,8	22,9	27,3	35,5	10,6
2.3. грудень 2007	5,1	23,7	24,3	23,6	23,3
3. Уряд					
3.1. червень 2006	3,0	20,8	31,7	30,7	13,8
3.2. червень–липень 2007	5,5	24,8	28,0	29,3	15,7
3.3. грудень 2007	14,8	24,3	20,8	32,1	7,9
4. Місцева влада					
4.1. червень 2006	7,1	29,4	31,8	21,0	10,7
4.2. червень–липень 2007	4,0	28,6	27,3	26,7	13,3
4.3. грудень 2007	5,0	30,9	27,2	23,3	13,7
5. Міліція					
5.1. червень 2006	5,1	20,8	33,0	32,3	8,8
5.2. червень–липень 2007	3,9	20,1	31,1	30,3	14,6
5.3. грудень 2007	3,1	21,4	32,0	30,6	12,9
6. Збройні сили					
6.1. червень 2006	11,0	40,2	21,0	16,4	11,4
6.2. червень–липень 2007	9,5	39,9	17,8	14,5	18,3
6.3. грудень 2007	9,4	46,4	15,9	12,1	16,2
7. Суд					
7.1. червень 2006	5,3	19,9	32,5	31,3	11,0
7.2. червень–липень 2007	2,8	16,6	30,2	32,5	17,9
7.3. грудень 2007	2,9	20,7	29,5	30,9	16,0
8. Конституційний Суд					
8.1. червень–липень 2007	3,0	20,4	24,7	28,2	23,6
8.2. грудень 2007	3,6	24,2	25,4	24,0	22,8
9. Прокуратура					
9.1. червень 2006	4,2	18,8	33,4	31,2	12,4
9.2. червень–липень 2007	2,6	17,0	27,8	30,2	22,4
9.3. грудень 2007	3,8	22,5	27,9	28,1	17,7

Закінчення табл. 1

Державні та соціальні інституції/ Час опитування	Якою мірою Ви їм довіряєте?				
	Цілком довіряю	Переважаю довіряю	Переважаю не довіряю	Зовсім не довіряю	Не визначились
10. Церква					
10.1. червень 2006	28,3	37,0	13,6	10,1	11,0
10.2. червень–липень 2007	27,6	36,1	10,6	9,4	16,4
10.3. грудень 2007	32,0	41,1	6,9	6,8	13,3
11. Засоби масової інформації					
11.1. червень 2006	9,1	36,7	24,4	15,8	14,0
11.2. червень–липень 2007	7,4	42,1	27,1	15,2	7,5
11.3. грудень 2007	9,9	44,3	20,8	10,9	14,1

При цьому протягом 2006–2007 рр., за даними опитування фонду «Демократичні ініціативи», відбулися такі зміни.

- Хоч і дуже мало, але все ж протягом 2006–2007 рр. зросли абсолютні показники довіри до Верховної Ради – з 26 % у червні 2006 р. до 27 % у червні 2007 р. та 29 % до новообраної Верховної Ради VI скликання наприкінці 2007 р., при цьому дещо знизився рівень недовіри (з 56 % у червні 2006 р., 63 % у червні 2007 р. до 53 % у грудні 2007 р.).

- Рейтинг довіри до Президента України В. Ющенко порівняно з червнем 2006 р. практично не змінився – хоча дещо й зменшилася частка тих, хто йому переважно не довіряє, але частка прихильників не зросла.

- Принципово не змінився і рівень довіри громадян до місцевої влади та міліції.

Попри те, що в червні 2006 р. міністром МВС був Ю. Луценко, у червні–липні 2007 р. – В. Цушко, який перебував на лікарняному, а на час опитування у грудні взагалі не було міністра, рівень довіри до міліції залишався одним з найнижчих в Україні. І у цьому сенсі міліція за рівнем довіри–недовіри несуттєво випереджала тільки суди й посідала майже ті самі позиції, що й прокуратура.

Тобто, можна констатувати виявлену кризу довіри громадян до всієї правоохоронної системи.

З усіх державних (але не політичних) інституцій досить високий рівень довіри мають тільки Збройні сили. І цей рівень довіри останніми місяцями тільки зростає, як і розрив у рівні довіри між ЗС і правоохоронними структурами.

Продовжував зростати останнім часом і рівень довіри до ЗМІ (у червні 2006 р. – 46 %, у червні–липні 2007 р. – 49,5 %, у грудні 2007 р. – 54 %) та церкви (у червні 2006 р. – 65 %, у червні–липні 2007 р. – 64 %, а у грудні 2007 р. – 73 %).

Аналогічне опитування стосовно довіри до державних та політичних інституцій проводив у грудні 2007 р. Інститут соціальних досліджень імені О. Яременка (табл. 2). Перелік інституцій у цьому опитуванні був ширший, що уможливило уточнення попередніх даних¹²⁰.

Так, зокрема, був виявлений порівняно високий (і найвищий серед усіх державних інституцій) рівень довіри громадян до влади найнижчого рівня – міських (селищних, сільських) голів (рейтинг довіри–недовіри +6) та рад (+4), що можна пояснити, з одного боку, їх близькістю до народу, а з іншого – наявністю безпосередньої взаємодії з виборцями, а отже, й іншого виміру відповідальності.

Питання про довіру до ЗМІ в останньому опитуванні також було деталізоване, після чого кожен окремий вид ЗМІ (газети, радіо, телебачення) отримав більший рівень довіри, ніж у дослідженні фонду «Демократичні ініціативи», в якому вимірювалася довіра до засобів масової інформації в цілому.

Як бачимо з табл. 2, упродовж 2006–2007 рр. зберігалася тенденція до зниження рівня довіри громадян до політичних партій – у грудні 2007 р. баланс довіри–недовіри уперше з 2004 р. перевищив 50 % бар'єр: кількість тих, хто не довіряв політичним партіям, була більше, ніж кількість тих, хто їм довіряв, на 54 %. Дещо вищими були показники довіри до Кабінету Міністрів та Верховної Ради – баланс довіри–недовіри до них становив відповідно (–30 %) і (–34 %).

Більш пізні соціологічні дані свідчать про тривання означеної тенденції (табл. 3). Зокрема, за результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство», останній замір якого був проведений у квітні 2008 року¹²¹, продовжує знижуватися

¹²⁰ Масове опитування Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка, що проводилося з 7 по 17 грудня 2007 року в усіх областях України, АР Крим та місті Києві. Всього опитано 2109 респондентів віком від 18 років. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,31–2,18 %.

¹²¹ Загальнонаціональне репрезентативне опитування «Українське суспільство – 2008» проведене методом роздаткового анкетування Інститутом соціології НАН України у квітні 2008 року. Вибірка N=1800 пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Севастополя. Статистична похибка вибірки дорівнює 2,3%.

довіра до Верховної Ради (баланс довіри–недовіри –46,7%), залишається низьким рівень довіри до політичних партій (баланс довіри–недовіри складає –51,4%).

Таблиця 3

Яким є рівень Вашої довіри, %

Сфера/інститут	Зовсім не довіряю	Переважно не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Переважно довіряю	Цілком довіряю	Баланс довіри/недовіри
Сім'я та родичі	0,4	1,2	2,5	30,9	64,9	94,2
Співвітчизники	3,9	9,6	37,4	41,2	7,6	35,3
Сусіди	5,6	14,6	25,1	46,5	8,2	34,5
Колеги	3,1	9,8	31,5	46,6	8,1	41,8
Церква та духовенство	7,4	10,4	26,3	35,4	20,2	37,8
Астрологи	26,0	28,4	28,4	14,8	2,1	-37,5
Засоби масової інформації	12,5	24,0	30,3	29,9	3,1	-3,5
Податкова інспекція	17,3	27,8	41,6	11,8	1,3	-32
Міліція	22,8	32,8	30,6	12,4	1,2	-42
Прокуратура	21,7	31,4	35,3	10,2	1,3	-41,6
Суди	22,5	31,9	33,2	10,5	1,7	-42,2
Президент	23,3	26,5	26,8	19,7	3,6	-26,5
Верховна Рада	25,0	33,9	28,7	11,0	1,2	-46,7
Уряд	25,6	28,1	27,7	15,4	3,1	-35,2
Місцеві органи влади	20,8	29,9	28,2	19,4	1,5	-29,8
Армія	11,6	17,5	38,1	28,2	4,4	3,5
Профспілки	19,3	23,7	39,7	15,4	1,6	-26
Політичні партії	28,0	32,9	29,4	8,8	0,7	-51,4
Комуністична партія	35,4	24,6	26,0	10,5	3,0	-46,5
Керівники державних підприємств	15,2	24,8	41,5	17,2	1,1	-21,7
Приватні підприємці	14,8	25,8	39,8	18,1	1,3	-21,2
Банки	18,2	28,7	31,7	19,2	1,8	-23
Страхові компанії	25,7	30,3	31,9	10,5	1,3	-44,2
благодійні фонди, громадські об'єднання	19,3	23,7	40,6	15,0	1,3	-26,7

Таблиця 2

Динаміка довіри громадян України до державних та соціальних інституцій за даними Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка

Інституція	Довіряють (сума відповідей «Повністю довіряю» та «Скоріше, довіряю, ніж ні»)								Не довіряють (сума відповідей «Повністю не довіряю» та «Скоріше, не довіряю, ніж довіряю»)								
	12/2004	03/2005	05/2005	12/2005	01/2006	09/2006	03/2007	12/2007	12/2004	03/2005	05/2005	12/2005	01/2006	09/2006	03/2007	12/2007	
Політичні партії	23	26	29	25	23	26	21	21	60	50	58	67	68	64	72	75	
Верховна Рада України	42	47	39	28	26	29	29	23	49	37	48	63	65	58	62	57	
Кабінет Міністрів України	35	54	49	31	31	35	35	31	55	32	38	58	59	51	56	61	
Національний банк України	40	46	39	33	40	39	31	41	43	31	42	50	43	44	51	45	
СБУ	42	48	45	44	47	41	44	46	37	32	39	46	43	43	47	47	
Міліція	39	38	36	35	38	33	32	35	55	48	54	59	58	58	64	63	
Судові органи	40	38	35	33	32	32	31	33	51	42	52	59	59	56	62	63	
Прокуратура	38	36	36	34	34	35	32	35	51	43	50	57	56	52	58	60	
Блок НАТО	23	26	21	19	21	21	17	20	55	47	53	63	62	65	70	71	
Профспілки	26	26	29	34	33	30	32	39	51	46	52	53	62	53	56	53	
Голова державної адміністрації	39	34	35	30	32	34	31	33	43	35	40	53	51	44	52	54	
Обласна рада	39	31	32	31	30	32	30	32	41	35	42	51	52	46	52	56	
Голова державної адміністрації Вашого району	38	33	37	32	34	33	31	36	43	37	40	52	49	47	53	52	
Міський (селищний, сільський) голова	48	39	43	40	45	50	45	49	35	36	36	47	45	38	47	43	
Районна рада	40	33	35	35	34	35	34	37	38	35	40	51	50	45	50	51	
Міська (селищна, сільська) рада	45	37	41	40	42	45	44	48	35	35	35	47	45	41	46	44	
Громадські об'єднання	35	33	38	39	37	38	35	34	36	32	38	44	42	40	43	48	
Релігійні організації	55	55	47	49	47	50	46	48	37	33	38	41	42	36	44	45	
Збройні сили України	66	64	60	57	62	57	53	61	27	18	27	36	31	32	41	35	
Засоби масової інформації	газети	46	59	57	58	57	56	57	56	47	34	35	37	37	36	38	42
	радіо	49	59	58	60	62	58	59	61	44	32	33	34	33	33	37	35
	телебачення	50	64	63	61	70	64	65	65	44	29	30	34	26	28	33	33

Отже, громадяни України переважно не довіряють більшості державних інституцій. Виняток становлять Збройні сили, міські (сільські, селищні) голови та місцеві ради.

Найгірший показник балансу довіри–недовіри мали політичні партії – (-54%) у грудні 2007 року та -51,4% у квітні 2008 року.

Для порівняння тенденцій довіри українців та європейців, а отже, різних культур довіри, до провідних політичних та соціальних інституцій скористаємося останніми даними моніторингових досліджень «Євробарометр», що проводяться з 1973 р. на замовлення Єврокомісії.

За даними Євробарометру № 60 (зріз 1 жовтня – 7 листопада 2003 р.)¹²² та № 61 (зріз 20 лютого – 20 березня 2004 року)¹²³, перші позиції у рейтингу за індексом довіри посідали армія, поліція та радіо.

Найменше жителі країн ЄС довіряли політичним партіям, великим компаніям, національним урядам та парламентам, причому в країнах, які нещодавно приєдналися до ЄС, ця тенденція виявилася найяскравіше.

Як видно з табл. 4, у країнах Європейського Союзу значно вищі показники довіри до органів юстиції та національних систем правосуддя, ніж в Україні, що свідчить про реальну дію принципу верховенства права. Натомість релігійні інституції, що мають найвищий рейтинг в Україні, в країнах ЄС мають від’ємний індекс довіри.

За даними Євробарометру № 65 (зріз 27 березня – 1 травня 2006 р.)¹²⁴, у 2006 році європейці найбільше довіряли ООН (54 %), Європейському Союзу, органам юстиції та національній правовій системі (по 48 %). Понад третина громадян ЄС (38 %) довіряли національним парламентам, 35 % – національним урядам. Політичним партіям довіряли 22 % європейських громадян.

Зауважимо, що рівень довіри до політичних та соціальних інститутів різниться серед громадян 15 країн, які склали ЄС до 1 травня 2004, та громадян нових членів ЄС (12 країн).

Якщо, за результатами Євробарометру № 68 (вересень–листопад 2007)¹²⁵, рівень довіри до таких засобів масової інформації, як преса (їй довіряють 46 % громадян ЄС–15, 50 % громадян нових країн–

¹²² Моніторингове дослідження Eurobarometer, № 60 (опитування відбулося 1 жовтня – 7 листопада 2003 р., опитано 16 082 респондентів), статистична похибка до 3,1 %.

¹²³ Моніторингове дослідження Eurobarometer, № 61 (опитування відбулося 20 лютого – 20 березня 2004 р., опитано 16 216 респондентів), статистична похибка до 3,1 %.

¹²⁴ Моніторингове дослідження Eurobarometer, № 65 (опитування відбулося 27 березня – 1 травня 2006 р., опитано 29 220 респондентів), статистична похибка до 3,1 %.

¹²⁵ Моніторингове дослідження Eurobarometer, № 68 (опитування відбулося 22 вересня – 3 листопада 2007 р., опитано 30 281 респондентів, статистична похибка від 1,9 до 3,1 %). Окрім країн Євросоюзу, опитування проводилось також у Хорватії, Туреччині та Македонії.

учасниць – у середньому у Євросоюзі довіряють пресі 47 % громадян і не довіряють 48 %) і радіо (середній рівень довіри у ЄС 66 %, як серед громадян країн ЄС–15, так і серед громадян нових країн–учасниць ЄС) не відрізняється у ЄС–15 та 12 нових країнах–учасницях ЄС, то у нових країнах Євросоюзу телебачення користується більшою довірою: 69 % проти 56 %.

Таблиця 4

Рейтинг довіри до соціальних інститутів і суб’єктів населення країн Євросоюзу («Євробарометр», 2003–2004 рр.)

Інститут, інституція	Рівень і рейтинг довіри			
	«Євробарометр», осінь 2003		«Євробарометр», весна 2004	
	Д*	І**	Д*	І**
поліція	64	34	65	36
радіо	62	31	63	35
армія	64	39	63	37
ООН	48	12	61	33
телебачення	54	13	54	14
добровільні або волонтерські організації	59	30	49	14
юстиція/національна система правосуддя	47	2	48	4
преса	44	-5	46	-1
Європейський Союз	41	-1	41	-1
релігійні інституції	42	-3	41	-5
профспілки	35	-16	36	-14
національний парламент	35	-18	35	-19
національний уряд	31	-29	30	-31
великі компанії	29	-29	26	-35
політичні партії	15	-62	16	-60

*Д – частка осіб, котрі виявляють деяку або значну довіру *сума відповідей «цілком довіряю» та «скоріше довіряю»*;

**І – індекс довіри–недовіри.

Найбільші розбіжності спостерігаються між рівнями довіри до національних політичних інститутів. Так, у новітніх країнах ЄС довіряють національним урядам у середньому 23 % громадян, а у ЄС–15 – 45 %, відповідно національним парламентам довіряють 20 % та 50 % громадян. Натомість щодо рівня довіри до власне Європейського Союзу спостерігається дещо протилежна картина –

цьому міждержавному утворенню довіряють 65 % респондентів у нових країнах Європейського Союзу і 55 % опитаних мешканців ЄС–15.

Отже, порівнюючи політичну культуру українців та європейців, можна дійти таких висновків щодо особливостей довіри.

1. Українці, як і жителі країн ЄС, найбільше довіряють армії, також високий рівень довіри і в ЄС, і в Україні спостерігається до радіо та телебачення.

2. Українців та жителів країн ЄС об'єднує низький рівень довіри до владних інститутів та політичних партій, проте абсолютні показники довіри до цих інституцій в Україні значно нижчі: Верховній Раді в Україні довіряють 20,7 % (проти 38 % в ЄС), Кабінету Міністрів – 19,4 % (проти 35 %), політичним партіям – 14,9 % (проти 22 % у країнах ЄС).

3. Істотно різняться показники довіри до органів юстиції (17,5 % в Україні проти 48 % у країнах ЄС) та правопорядку (20 % в Україні проти 65 % в країнах ЄС).

4. Українці почуваються значно менше захищеними, ніж жителі країн ЄС, тобто верховенство права в нашій країні є лише декларованим.

5. Високий рівень довіри до релігійних інституцій в Україні є, ймовірно, не свідченням глибокої релігійності українців, а результатом підвищеної тривожності, дезадаптованості людей, прагненням стабільності. Намагання ж влади позиціонувати релігію як основне джерело духовності може призвести до поглиблення впливу церков на політичну ситуацію в країні, застосування маніпулятивних впливів, гальмування розвитку громадянської свідомості українців.

Крім того, стан суспільної довіри в Україні характеризується такими тенденціями:

- високий рівень довіри спостерігається лише до представників своєї групи, сім'ї, колег, сусідів, співвітчизників (чого і варто було очікувати, такий саме феномен характерний і для країн Європи), серед соціальних інститутів переважною довірою користується лише церква;

- рівень довіри до державних інститутів є в рази меншим, найбільшою довірою серед них користується армія;

- дедалі знижується рівень довіри до політичних партій, Верховної Ради.

У разі розвитку в Україні культури недовіри у суспільстві можуть постати такі соціальні проблеми, що є своєрідними адаптаційними реакціями, захисними механізмами соціуму¹²⁶:

- провиденціалізм – віра в надприродні та метафізичні сили, Бога, долю, як місточки хоч до якоїсь впевненості; обумовленість розвитку суспільства дією таємних, зовнішніх щодо історичного процесу сил, тобто провидінням;

- корупція, яка забезпечує хибне відчуття впорядкованості і передбачуваності, відчуття контролю над хаосом оточуючого світу, спосіб впливу на інших, стимулювання їх дій у потрібному напрямі;

- надмірне зростання пильності – людина замикає на собі функції контролюючих інстанцій, оскільки їх компетентність, ефективність чи відповідальність викликають сумніви (поява приватних охоронних структур, розповсюдження зброї у приватному користуванні тощо); це призводить до зниження рівня компетенції прийнятих рішень, бо громадяни керуються у своїх діях індивідуальним досвідом, не спираючись на відповідні соціальні та державні інституції, відмовляючись від правового та юридичного супроводу (див. низьку довіру до міліції, судів, громадських об'єднань);

- гетоїзація – закриття, зведення кордонів навколо своєї групи у «чужому та ворожому» середовищі (в Україні гетоїзація не зафіксована, щоправда наявні спроби певних політичних сил її виробити).

- патерналізм – прагнення захисту у «Батька», сильного, навіть авторитарного лідера, який, якщо необхідно, силоміць відновить порядок, передбачуваність суспільного життя (зокрема за даними інституту соціології НАН України у квітні 2008 року 62,4 % громадян були згодні з тим, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії¹²⁷);

- екстерналізація довіри – в атмосфері недовіри до вітчизняних політиків, інститутів, продукції тощо довіра спрямовується на закордонні відповідники (це явище не є поширеним на теренах України).

¹²⁶ P. Sztompka Trust: a cultural resource (Background paper for the project «Honesty and Trust») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.colbud.hu/honesty-trust/sztompka/pub01.pdf

¹²⁷ Загальнонаціональне репрезентативне опитування «Українське суспільство – 2008» проведене методом роздаткового анкетування Інститутом соціології НАН України у квітні 2008 року. Вибірка N=1800 пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Севастополя. Статистична похибка вибірки дорівнює 2,3 %.

Саме такі проблеми, за П. Штомпокою, мають місце, коли руйнується довіра у соціумі. Зауважимо, що наразі *лише деякі* з цих проблем наявні в Україні в повному обсязі. Подані у статті дані ілюструють лише деякі елементи зазначених захисних механізмів, що мають місце в українському соціумі.

Для подолання подібних суспільних негативних тенденцій необхідним, зокрема, є підвищення політичної культури представників української влади та громадян. А державна політика, спрямована на підвищення довіри громадян, має включати такі основні характеристики: **послідовність** (впорядкованість, відповідність законодавству та суспільним нормам); **обґрунтованість** (пояснення, аргументація власних дій); **ефективність** (компетентність, дисципліна, власне ефективність), **моральність** (пріоритет чесності, моральної відповідальності).

І. Жадан

Модель комунікації влади і суспільства: аксіологічний аспект

Ефективна взаємодія влади і громадян є одним з визначальних чинників успіху будь-якого економічного, соціального або культурного державного проекту. Перманентне протистояння на всіх рівнях влади, неспроможність жодної з політичних сил здобути підтримку переважаючої більшості виборців і зростання протестних настроїв громадян свідчать про низький ступінь ефективності взаємодії суспільства і влади в Україні.

Детальніший аналіз причин і ймовірних наслідків використання певної комунікативної моделі влади і суспільства спробуємо здійснити на прикладі формування демократичних цінностей в Україні.

Як свідчать результати численних політологічних, соціологічних і політико–психологічних досліджень, українці частково втратили відчуття ідентичності з радянськими цінностями, але у той же час не здобули тотожності з новими цінностями, декларованими владою як демократичні чи навіть ліберально–демократичні.

Відомо, що основним механізмом змін моделей поведінки є соціальне навчання, а визначальним чинником розвитку є інтеракція, зокрема взаємодія влади і соціуму. Аналіз особливостей взаємодії влади і суспільства варто розпочати з визначення змісту категорій цілей та чинників взаємодії, особливостей процесу взаємодії та ресурсів кожного з цих суб'єктів.

Отже, цілі взаємодії – це система демократичних (в ідеалі ліберально–демократичних) цінностей, що регулюють ефективну політичну поведінку всіх суб'єктів політичного життя. Аналіз найпоширеніших у політичному діалогічному просторі тем, закликів та критеріїв оцінки ефективності політичних сил допоможе з'ясувати, наскільки усвідомлюється ця ціль учасниками політичної взаємодії, а також вмотивованість влади і соціуму на її досягнення.

Політичні цінності загалом можна визначати таким чином:

- **Засіб реалізації потреб та інтересів людей** (цей підхід називають утилітаристським, серед його апологетів – Дж. Дьюї, Р. Перрі, В. Бранський та ін.). За такого підходу цінність будь-якого

предмета, властивості чи явища визначається їх роллю в процесі соціальної взаємодії.

- **Культурний взірець (ідеал) і соціальний регулятор** (політико-ідеологічний підхід, який поділяли Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс, М. Рокич, Ш. Шварц, В. Тугаринов, Р. Инглхарт, С. Фланаган та ін.). За такого розуміння цінностей йдеться про поняття чи переконання або ж способи дії, що визначають вибір та оцінку політичної поведінки.

- **Продукт індивідуального досвіду суб'єкта, результат політичної соціалізації** (соціально-психологічний підхід, в рамках якого працювали Г. Олпорт, В. Ядов, А. Здравомислов, М. Яніцкий, А. Вардомацкий та ін.) За такого підходу цінності – еталон належного в межах певної культури, можуть відповідати реальності або ідеальним побудовам; бути об'єктивовані в культурі та закріплені у суспільній свідомості або притаманні окремому індивіду.

Зрозуміло, що за утилітаристського підходу будь-які класифікації цінностей можуть бути виключно ситуаційними. Продуктивнішими для цілей дослідження є два інші підходи, в межах яких запропоновано кілька класифікацій політичних цінностей, зокрема:

- суспільний порядок, мир, безпека, свобода, рівність, справедливість, людяність (В. Тугаринов¹²⁸);
- свобода, особистісна незалежність, рівність, відповідальність, сильна держава, дотримання законів, права людини, активна участь в управлінні державою (С. Шестопап¹²⁹);
- розподіл влади у суспільстві й ступінь свободи у ньому (М. Рокич¹³⁰);
- матеріалістичні (цінності виживання) та постматеріалістичні (цінності самореалізації) (Р. Инглхарт¹³¹);
- відкритість до змін (консерватизм) та економічний егалітаризм (Ш. Шварц¹³²).

¹²⁸ Виноградов В. Д. Политические ценности в жизнедеятельности людей / В. Д. Виноградов // Тугариновские чтения. Материалы научной сессии. Серия «Мыслители», выпуск 1. – СПб., 2000. – С. 11–14.

¹²⁹ Шестопап Е. Б. Политическая психология / Е. Б. Шестопап. – М., 2007. – С. 45–48.

¹³⁰ Rokeach M. Beliefs, attitudes and values: Theory of organization and change / M. Rokeach. – San Francisco: Jossey-Bass Inc., 1972. – P. 87.

¹³¹ Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности в изменяющемся обществе / Рональд Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–32.

¹³² Toward a theory of the universal content and structure of values: extensions and cross-cultural replications // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – P. 36–48.

Відмінності у цінностях є критерієм класифікації ідеологій. Система пріоритетних цінностей визначає засадничі принципи, навколо яких можуть інтегруватися соціальні цілі. Принципи і цілі своєю чергою окреслюють коло прийнятних моделей поведінки в межах певної культури, які й засвоюються в процесі політичної соціалізації. Відтворення системи цінностей у результаті засвоєння їх наступними поколіннями є запорукою розвитку політичної культури відповідного типу.

Оскільки одним із завдань інтеракції влади і соціуму є формування демократичних цінностей, за методологічну основу дослідження взято концепцію розвитку політичних цінностей Р. Инглхарта, підтверджену низкою емпіричних досліджень у десятках країн світу. Базовим положенням цієї концепції є теза про те, що *структурні зміни в уявленнях про цінності спричиняють якісні зміни у свідомості людей*. Зсув ціннісних пріоритетів від матеріалізму до постматеріалізму відбувається в міру того, як зміщуються акценти пріоритетності з матеріального благополуччя та фізичної безпеки (цінності адаптації) до якості життя та емансипації особистості (цінності приєднання та саморозвитку). Цей процес здобув назву «синдрому людського розвитку». За результатами аналізу даних емпіричних досліджень Р. Инглхарт дійшов висновку про наявність кореляції між рівнем розвитку постматеріалістичних цінностей та рівнем демократії в країні. Основними детермінантами формування базових демократичних цінностей за Р. Инглхартом є:

- зниження значущості політичного авторитету (на протигагу потребі в сильних лідерах);
- пріоритетність самовираження і політичної участі, орієнтація на конкретні проблеми (на протигагу пріоритетності порядку);
- пріоритетність якості життя (на відміну від пріоритетності економічного зростання);
- суб'єктивний добробут, підвищення уваги до спілкування, відпочинку (на протигагу мотивації досягнення, визнання);
- зменшення авторитету будь-якої власності (замість протиставлення приватної і державної власності);
- орієнтація при виборі професії не лише на її престижність і той соціальний статус, якого можна досягнути за її допомогою, а й на те, наскільки цікавою є дана сфера діяльності для особистості;

- зростання можливостей вибору людей (корелює з мірою задоволеності власним життям і їх сприйняттям власних можливостей впливати на своє життя);
- дотримання громадянських і політичних прав;
- зменшення (мінімізація) корумпованості еліт;
- секуляризація, зниження довіри до церкви і звернення до проблем сенсу і призначення життя.

Базовою умовою розвитку демократичних цінностей є відчуття фізичної й психологічної безпеки. Окрім рівня матеріального добробуту, має бути забезпечений належний рівень визнання цінності людського буття, толерантності до «інакшості», політичних свобод тощо.

Спираючись на сформульовану Р. Інглехартом гіпотезу ціннісної значущості того, чого бракує (найбільше цінується те, чого не вистачає), можна свідчити про досить високий рівень політичних свобод в Україні – лише близько 3 % українців найважливішими вважають політичні права¹³³. А згідно з даними Інституту соціології НАНУ¹³⁴ більшість респондентів (65,2 %) висловили впевненість у тому, що в Україні люди можуть вільно висловлювати свої політичні погляди, і лише 16,5 % опитаних не згодні з цим.

Аби визначити, наскільки задоволені інші базові чинники розвитку демократичних цінностей, порівняємо реальний запит, що є актуальним для суспільства, з пропозицією політичних сил, які визначають сьогодні вектор розвитку країни.

Позиція лідера КПУ є цілком однозначною і найкраще ілюструється цитатою: «...ви, будь ласка, ці демократичні цінності покладіть до рота народу,.. щоб вони розуміли, що таке у вашому розумінні ці політичні цінності. Вони можуть нагодувати, взути, одягти? Вони можуть створити нормальні житлові умови? Чи ви лише займаєтесь демагогією?...»¹³⁵. Коментарі, вочевидь, зайві.

Водночас політичні сили, які декларують свою приналежність до демократичного вектора розвитку, також не відповідають у ціло-

¹³³ Загальнонаціональне опитування, проведене Центром економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова у лютому 2007 р. за репрезентативною вибіркою (2011 респондентів) у всіх регіонах України.

¹³⁴ Опитування Інституту соціології НАНУ, проведене у червні 2007 р. у всіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 1800 респондентів віком від 18 років. Похибка вибірки – 2,3 %.

¹³⁵ Кузьменко Е. Великая октябрьская контрреволюция. Еще одна версия утренних консультаций у Президента [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obkom.net.ua/articles/2008-10/08.1752.shtml>

му заявленій ролі, позаяк не виходять поза межі семантики матеріалістичних цінностей.

Жоден з політичних гравців «демократичного табору» у своїх пропагандистських текстах не вийшов за межі цінностей безпеки і виживання: розповіді про те, як з кожним днем знижувався рівень життя людей під час перебування при владі опонентів, обіцянки збільшення соціальних пільг і гарантій та різного роду сценарії ймовірних катастроф (від жахів, пов'язаних зі вступом до НАТО, втрати ідентичності через запровадження другої державної мови до гіперінфляції, наслідків для України подій у Грузії, поділу країни тощо) застосовувались і застосовуються для залучення і утримування уваги виборців.

Наскільки кореспондуються такого роду меседжі з реальною ситуацією в країні?

Як свідчать дані опитування Українського інституту соціальних досліджень¹³⁶, тенденція до поліпшення добробуту українців у 2007 р. утримувалася. При цьому достовірне зростання якості життя було зафіксоване у групі респондентів, потреби яких у 2006 році задовольнялися мінімально (щонайкраще – необхідний одяг і продукти харчування). Понад половина респондентів (52 %) оцінили матеріальне становище своєї родини як середнє і вище. Третина опитаних висловили сподівання на те, що їх матеріальне становище у 2008 р. покращиться, 23 % прогнозували погіршення. 41 % опитаних висловили сподівання на те, що наступного року їх особисте життя дещо поліпшиться.

Згідно з оцінками громадян, у 2007 р. поліпшилося також становище в країні в цілому – частка опитаних, які вважали, що ситуація дещо поліпшилася, зросла вдвічі, тоді як кількість тих, хто вважав, що становище країни погіршилося, зменшилась на 15 %.

Водночас, за даними Інституту соціології НАН України¹³⁷, в українському суспільстві посилюється розчарування (71,9 %), невдоволеність (50,9 %), розгубленість (38,7 %). При цьому, відповідаючи на запитання про те, які почуття посилюються у них особисто, респонденти значно рідше говорили про песимістичні настрої (розчарування посилюється

¹³⁶ Опитування Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка проводилося з 7 по 17 грудня 2007 року в усіх областях України, АР Крим, містах Києві та Севастополі. Всього опитано 2109 респондентів віком від 18 років.

¹³⁷ Опитування Інституту соціології НАНУ, проведене у червні 2007 р. у всіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 1800 респондентів віком від 18 років і старше. Похибка вибірки – 2,3 %.

у 53,4 % опитаних, невдоволеність – у 37,9 %, розгубленість – у 26,8 %).

Для порівняння: посилення оптимізму у суспільстві відзначили 7,3 % опитаних, у себе особисто – 19,5 %; зростання почуття перспективи у суспільстві назвали 6,8 %, у себе особисто – 13,7 %; у суспільстві відчуття гідності зросли на 3,6 %, у респондентів особисто – на 9,6 %.

Зрозуміло, що пояснювати таке переважання негативних емоцій українців на тлі реального зростання добробуту навряд чи коректно виключно характером семантичних конструктів, які продукує політична еліта. Однак і заперечувати факт цілеспрямованого насаджування у суспільстві переживання безсилля і незахищеності навряд чи можливо.

Ще два базових детермінанти – захист прав громадян і дієвість закону – містяться в програмах усіх політичних сил і актуалізуються під час кожної виборчої кампанії. Однак, за даними Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка¹³⁸, у червні 2007 р. переважна більшість опитаних (86 %) вважали, що в Україні не існує рівності всіх громадян перед законом (верховенства права). Причому, зі збільшенням віку респондентів така оцінка поширюється. Варто зауважити, що найбільша частка громадян, переконаних, що верховенство права в Україні існує (35 %), проживають у столиці (для порівняння: 94 % мешканців Автономної Республіки Крим переконані у протилежному).

Лише 6 % опитаних громадян (переважно жителі Києва) вважають, що в Україні існують конкретні механізми впливу пересічних громадян на прийняття державних рішень; 42 % українців вважають, що формально такі механізми існують, але на практиці вони не діють, а 40 % переконані в тому, що громадяни жодним чином не можуть вплинути на прийняття державних рішень. При цьому рівень «пасивної» протестності становить: 44,3 % опитаних вважають можливими масові акції, ще 31,1 % припускають свою участь в них. Водночас минулого року взяли участь у мітингах 5 % населення.

Звідси цілком зрозумілим стає край низький рівень довіри до влади. При цьому, як свідчать дані дослідження Інституту соціології НАНУ

¹³⁸ Опитування Інституту соціальних досліджень імені О. Яременка «Політична ситуація у дзеркалі громадської думки: липень 2007 р.» проводилося з 10 по 18 липня 2007 року в усіх областях України, АР Крим, містах Києві та Севастополі. Всього опитано 2014 респонденти віком від 18 років.

(червень 2007 р.), тенденція до зростання частки українців, переконаних у дієвості сили в державному управлінні, дедалі поглиблюється. За показниками, що їх відносять до критеріїв авторитаризму, кількість прихильників різних політичних сил в Україні є майже однаковою, хоча дещо більшою виявилася частка прихильників сильної влади серед тих, хто поділяє соціалістичну, соціал-демократичну та націоналістичну ідеології, а найменшою – серед тих, хто не підтримує жодну з політичних сил, або не розуміється на політиці.

Авторитарні установки корелюють з антидемократизмом, тобто рівень авторитаризму є показником укорінення демократичних цінностей. За авторитарної моделі взаємодії фіксуються акцентуації упокорення і конвенціоналізму, розвиваються ірраціональні тенденції сприйняття й інтерпретації соціального світу – міфологічні, стереотипні, переповнені фобіями соціальні уявлення.

Крім декларування ціннісних пріоритетів, ставлення суспільства до демократичних цінностей формується також через політичну поведінку еліт. Вкрай низький рівень толерантності політикуму перманентно зумовлює ситуацію напруження в країні. Уявлення про цінності, що транслуються у такий спосіб, можна скласти за даними аксомоніторингу «Українське суспільство», що здійснює Інститут соціології НАН України з 1994 року. На особливу увагу заслуговують виявлені тенденції в оцінках ступеня задоволеності власних потреб респондентами, які вважають політичну ситуацію в Україні благополучною, спокійною, чи, навпаки, напруженою, критичною.

Більшості тих, хто оцінює ситуацію в країні позитивно:

- вистачає вміння жити в нових умовах;
- вони впевнені у своїх силах;
- мають підходящу роботу;
- забезпечені житлом;
- вистачає здоров'я;
- вони мають змогу купувати необхідні продукти, одяг та меблі;
- вистачає політичних знань;
- вони задоволені рівнем взаєморозуміння з іншими людьми та іншими націями.

При цьому вони частіше відчувають брак економічних знань, норм і цінностей, спроможних об'єднати людей у нашій країні.

Більшість респондентів, які оцінюють ситуацію в країні як напружену чи критичну, висловлюють протилежні твердження.

В обох групах респондентів незалежно від їх ставлення до політичної ситуації в країні переважає частка тих, хто потерпає від незадоволеності потреб, до забезпечення яких мала б долучитися насамперед держава. Такими потребами є:

- юридична допомога у захисті прав громадянина;
- дотримання законів, що діють в країні;
- дотримання в державі прав людини;
- захист від злочинності;
- екологічна безпека;
- упевненість у майбутньому;
- упевненість у тому, що ситуація в країні поліпшуватиметься;
- захист від зниження рівня життя;
- порядок у суспільстві;
- стабільність у державі;
- політичні ідеали, що заслуговують на підтримку;
- керівники, здатні управляти державою;
- справедлива оцінка заслуг людини перед суспільством.

Водночас соціум починає продукувати запит на нові моделі взаємодії з владою, про що свідчать результати фокус-групових досліджень, що проводилися НІСД у вересні 2008 року. Зокрема учасники дискусій відзначали брак:

➤ **визначеності вектора розвитку суспільства:** політична еліта, на думку громадян, має запропонувати стратегічну державну програму розвитку, яка б мала статус закону і виконувалася незалежно від того, яка політична сила приходить до влади; ця програма має містити засади державної політики у кожній зі сфер з визначенням *національних пріоритетів* і основних цілей (політичних, економічних, культурних), а також ґрунтуватися *виключно* на інтересах України як самостійної незалежної держави;

➤ **відповідальності влади:** має бути встановлений чіткий розподіл повноважень різних владних інституцій, який унеможливилював би звинувачення одних політичних сил іншими та перекладення відповідальності на інших політичних лідерів;

➤ **засобів контролю влади:** слід впровадити реальні механізми впливу народу на своїх обранців;

➤ **стабільності,** що досягається послідовністю політики, зосередженням зусиль влади і народу на *формуванні національної ідеї та розвитку економіки*;

➤ **порядку,** що забезпечується чітким визначенням обов'язків кожного на кожному місці й дієвістю закону (він один для всіх і за порушення закону кожен має нести відповідальність).

Висновки

1. Форми демократичної політичної взаємодії влади і суспільства практично не втілюються у практиці, внаслідок чого створюються умови для виникнення когнітивного дисонансу між очікуваннями демократичних перетворень та індивідуальним досвідом. Вихід з цього дисонансу можливий або через відмову від осмислення ситуації (політична апатія), або через формування протестних настанов. Лише кожен четвертий українець задоволений функціонуванням демократії в країні, решта громадян зовсім або переважно не задоволені.

2. За даними досліджень ціннісної сфери громадян України, близько двох третин українців зорієнтовані на цінності адаптації. Соціальні верстви, від яких залежить виробництво та *відтворення суспільних відносин* (правоохоронці, військовослужбовці, чиновники, дрібні підприємці), *відтворення людського потенціалу* (спеціалісти сфери освіти, охорони здоров'я, обслуговуючий персонал), *формування та відтворення інформації* (спеціалісти сфери науки, технічного профілю), *виробництво матеріальних засобів* (робітники), накопичили негативний досвід існування в країні. Наслідком цього стає неможливість інтеріоризації демократичних цінностей наступним поколінням через брак відповідних зразків (соціального капіталу за Ф. Фукуямою¹³⁹).

3. Невідповідність моделі комунікації влади і суспільства потребам розвитку демократичних цінностей зумовлена не лише низьким рівнем компетенцій політичної еліти, а й почасти іншими ціннісними пріоритетами її представників. Можна також стверджувати, що частина політичної еліти зацікавлена в культивуванні існуючої моделі комунікації, оскільки значно простіше здійснювати владні повноваження у суспільстві, де переважають настанови на узалежнення. Домінування

¹³⁹ Fukuyama F. Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity / F. Fukuyama [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.postindustrial.ru/archive/art_182.html

ж настанов на впорядкування структурує простір політичної взаємодії відповідно до потреб і цілей кожного суб'єкта і суспільства в цілому, що задає значно вищих стандартів компетенцій політичних гравців.

4. З огляду на викладене, очікувати на те, що суспільство в осяжному майбутньому зможе самоорганізуватися до рівня усвідомлення необхідності цілеспрямованого формування демократичних цінностей навряд чи варто. Пришвидшити цей процес можна зусиллями громадських організацій і освітньої системи, що мають достатній потенціал для того, аби запропонувати і втілити форми та засоби соціального навчання, орієнтованого на поширення цінностей демократії та відповідних критеріїв оцінювання ефективності політики.

ЗМІСТ

Передмова (В. Яблонський).....	3
Поновлення конституційного процесу після позачергових парламентських виборів 2007 року: основні сценарії (П. Бурковський, В. Яблонський).....	6
Національна ідентичність як фактор політичного процесу (С. Кисельов)	26
Вплив маніпулятивних технологій у ЗМІ на перебіг політичного процесу у 2007 р. (П. Бурковський, С. Черненко)	42
Довіра громадян до органів влади та базових соціальних інституцій в Україні на тлі політичних процесів у Європі (В. Зорько)	82
Модель комунікації влади і суспільства: аксіологічний аспект (І. Жадан)	95

Авторський колектив

Для нотаток

Петро Бурковський	головний спеціаліст оперативно–аналітичного відділу Національного інституту стратегічних досліджень
Ірина Жадан	завідувач лабораторії психологічних проблем політичної соціалізації молоді Інституту соціальної та політичної психології АПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
Вікторія Зорько	старший консультант оперативно–аналітичного відділу Національного інституту стратегічних досліджень
Сергій Кисельов	заступник завідувача оперативно–аналітичного відділу Національного інституту стратегічних досліджень
Сергій Черненко	головний спеціаліст оперативно–аналітичного відділу Національного інституту стратегічних досліджень
Василь Яблонський	завідувач оперативно–аналітичного відділу Національного інституту стратегічних досліджень, кандидат історичних наук, доцент

Наукове видання

**Політична ситуація в Україні:
кризові тенденції та шляхи їх подолання
(2007 р. – вересень 2008 р.)**

Літературне редагування та коректура:
І. О. Коваль, Т. М. Філіппова

Комп'ютерна верстка:
О. Ю. Левицький

Підп. до друку 15.05.2009. Формат 60х90/16.
Папір офс. Друк офсетний. Гарн. «Times New Roman».
Ум. друк. арк. 6,75. Обл.-вид. арк. 7,1. Наклад 300 пр. Зам. № _____

Друк ПП «Санспарель»
01014, м. Київ, вул. Струтинського, 6, тел. 285-09-14